

נתן אלתרמן בימי פרשת לבון דן לאור

נכון אני להודות שאני כמעט-מוגדר, שאני כמעט-צד, שאני אפילו מוגדר בהחלט וצד בהחלט, שאני מכוון דברי ושיפוטי על תופעות ומעשים לא בלי לראות קשר וזיקה ביניהם כי מתוך אמונה איתנה ועקבית שעולם זה של "דמוקרטיה פורמאלית" שאנו חיים בו הוא העולם היחיד שיש בו סיכוי להאבקות חופשית ונמרצת על גאולתו ותיקונו וכי בהאבקות זו ולמענה אין לנהוג משוא-פנים בשום ממשל רשמי או בלתי רשמי ובשום מפלגה ובשום ענין.
נתן אלתרמן: "דברים אחדים ליעקב עמית", דבר, 4.4.1952

א

פרשת לבון היא המשבר הפוליטי הפנימי החמור ביותר שידעה מדינת ישראל מאז היווסדה. פרשה זו העסיקה את המערכת הפוליטית בארץ בפרקי זמן שונים על פני תקופה של עשר שנים, ונודעו לה משמעויות מרחיקות לכת הן מן הבחינה הפוליטית והן מן הבחינה החברתית. במבט לאחור ניתן לקבוע כי הפרשה החישה את קץ שלטונו של דוד בן-גוריון; היא סילקה מעל הבמה הפוליטית אישיות דומיננטית ויורש פוטנציאלי של בן-גוריון בדמותו של פנחס לבון; היא עיכבה את הקידום הפוליטי של קבוצת ה"צעירים" בני טיפוחיו של בן-גוריון; היא גרמה לשידוד-מערכות במבנה המפלגתי של ישראל – הקמתה של רפ"י וכינונו של המערך; היא חיזקה את מעמד העיתונות בארץ וכן חשפה את כוחן הציבורי של קבוצות-לחץ חברתיות; היא גם יצרה קיטוב בין האינטליגנציה הישראלית לבין תנועת העבודה. יש בהחלט מקום לסברה כי פרשת לבון – כפי שחזה משה שרת – מסמנת את תחילת הסוף של ההגמוניה של תנועת העבודה במדינת ישראל.¹

נתן אלתרמן ליווה באופן פעיל את פרשת לבון מראשיתה ועד סופה. במסגרת "הטור השביעי" שלו בעיתון **דבר** – שהיה מוסד ספרותי שרכש לו במרוצת השנים מעמד יחיד במינו במערכת הפוליטית והציבורית – ביטא אלתרמן את עמדתו בעניין הפרשה עוד מתחילתה בשנת 1955, ועד לסופה המר בשנת 1965. להוציא שיר אחד, אותו פירסם אלתרמן בראשית ימי הפרשה, תגובותיו במסגרת ה"טור" הן בפרוזה, והן מסתכמות בשלושים מאמרים בקירוב. בנוסף לזה פירסם אלתרמן מאמרים בודדים בנושא הפרשה גם בעיתונים אחרים – **הארץ**, **ידיעות אחרונות** ומבט **חדש**.² אולם אלתרמן הסופר לא הסתפק הפעם בעטו בלבד, ובהזדמנויות שונות היה מעורב במעשה הפוליטי ממש: תחילה עשה נסיונות שונים לחיזוק מעמדו של בן-גוריון במפלגה ובציבור, ולבסוף צידד בפועל בעמדת המיעוט במפא"י, השתתף בייסודה של רשימת פועלי ישראל (רפ"י), ואף נטל חלק פעיל בחייה של מפלגה זו. פנקסי-העבודה של אלתרמן משקפים היטב את התעניינותו הכוללת בפרשת לבון, ואת עבודת ההכנה שבה היה נתון לצורך השתתפותו – בכתב ובמעשה – בפרשה זו.³

פרשת לבון, כשלעצמה, היא פרק חשוב בביוגרפיה של אלתרמן. בתקופה זו מגיעה ההזדהות המסורתית של אלתרמן עם בן-גוריון לשיאה: אלתרמן מעלה שוב ושוב על נס את אישיותו של בן-

גוריון, תומך בקו הנקוט על ידו, והוא גם מתייצב לצידם של ה"צעירים" המהווים בתקופה זו את משענתו הפוליטית העיקרית. במקביל מתפתחת יריבות גלויה בינו לבין מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ואף בינו לבין העיתון **דבר** שאליו השתייך במשך למעלה משנות דור. אין תימה שעם סיום הפרשה מוצא אלתרמן את עצמו במפלגה חדשה – רפ"י – ולימים גם בעיתון חדש: **מעריב**. הפרשה מציינת גם מפנה באורח חייו הפוליטי של אלתרמן – מסופר-מתבונן, המגיב באופן עקבי על הווי החיים הציבוריים בארץ, נעשה אלתרמן ל"עסקן" המעורב בפועל בחיים המפלגתיים, והמנסה לקדם את היעדים הפוליטיים שלו גם באמצעות פעילות פוליטית ממש – מהלך העתיד לצבור תנופה לאחר מלחמת ששת הימים. פרשת לבון מסמנת גם את סוף דרכו של אלתרמן כסופר המבטא את הקונצנזוס הלאומי. אומנם גם בעבר נקט אלתרמן עמדה בשאלות השנויות במחלוקת: אולם בפרשה זו הוא מתייצב בפעם הראשונה באורח עקבי, מוצהר וללא כל פשרות לצידו של צד מוגדר במחלוקת כלל-לאומית – צד שהיה, במרוצת הזמן, לקבוצת מיעוט. כחסידי של בן-גוריון המנודה וכמועמד לכנסת מטעמה של מפלגת שוליים כמו רפ"י, לא יכול היה אלתרמן ליהנות עוד מן המעמד החברתי המיוחד שהיה לו ומן האשראי הציבורי ממנו נהנה קודם הפרשה. נקל גם לשער כי עמדתו של אלתרמן בפרשת לבון חיזקה את האופוזיציה ל"נוסח אלתרמן" בקרב הקהילייה הספרותית – תופעה שתחילתה ושורשיה הם בלתי תלויים בפרשה גופה.⁴

מנקודת המבט של תולדות פרשת לבון שמורה לאלתרמן זכות ראשונים כמי שחשף בשעתו את "עסק הביש" בפני הציבור הרחב ואף חיזק את המומנטום להתפטרות לבון. לגבי המשך הפרשה יש חשיבות רבה לכך כי מי שהוכר כסופר הלאומי בחר להתייצב באורח חד-משמעי לצידו של מחנה בן-גוריון, וזאת במיוחד לנוכח העובדה כי מחנה זה היה נתון במרוצת ימי הפרשה בתהליך של הצטמקות כוחו הפוליטי ובבידוד ציבורי גובר והולך. בעיקר יש להצביע בהקשר זה על ההתנגדות לקו הבן-גוריוני מצד קבוצה בולטת מקרב אנשי הרוח והסופרים שחתרו, למעשה, לדה-לגיטימיזציה של מחנה בן-גוריון – מציאות שעל רקעה עמדתו של סופר מורס-מעם כמו נתן אלתרמן היא אירוע יוצא-דופן ומרשים. עדות למשקלה הסגולי של עמדת אלתרמן בפרשה הם המאמרים ודברי התגובה של אישים ממגזרים שונים, חלקם בהחלט בעלי משקל, שחלקו על עמדתו של אלתרמן וטרחו להיכנס בוויכוח ישיר איתו.⁵ אלתרמן היה מקובל עד אז כ"נכס" לאומי, והצטרפותו אל אחד המחנות בעת מאבק צמוד וחסר תקדים על רכישת עמדות במערכת הפוליטית ובדעת הקהל העניקה למחנה זה גיבוי מוסרי ותהודה רחבה, שהיו – בנסיבות הימים ההם – בעלי ערך ציבורי רב. על רקע זה שמור היה לאלתרמן מעמד מיוחד כסומך מחנה המיעוט, וכמי שהיקנה תוקף מוסרי לפילוג במפלגת העבודה ולהקמתה של רפ"י. בדיעבד ניתן גם לומר כי מאמריו של אלתרמן שנכתבו בתקופת הפרשה הם, במצטבר, כתב הסניגוריה המרשים ביותר לו זכה דוד בן-גוריון בתקופה זו של דמדומי האלים.

ב

שלושה שלבים מובחנים בתולדות פרשת לבון, ולארתרמן חלק בשלושתם. השלב הראשון מתרחש בשנים 1954-1955, השלב השני בשנים 1960-1961, ואילו השלב השלישי והאחרון מתרחש בשנים 1964-1965. על אף הסתעפותה של הפרשה בשלביה המאוחרים למימדים ולכיוונים שאי-אפשר היה לשער אותם מראש, הרי שמוסכם על הכול כי זרע הפורענות של פרשה זו, על כל היבטיה וספיחייה, נטמן כבר בשלב הראשון, וכי גם עמדות הצדדים הנוגעים בדבר נסתמנו, לפחות בחלקו, בפרק זמן זה.⁶ במידה מסוימת תופשת קביעה זו גם לגבי אלתרמן.

עמדתו של אלתרמן בשלב הראשון של הפרשה – שזכה לכינוי "עסק הביש" – באה לידי ביטוי בשיר הנושא את השם "הדף הפתוח" אותו פירסם במסגרת "הטור השביעי" בעיתון דבר מיום 11 בינואר 1955.⁷ השיר נכתב, למעשה, בעקבות הוצאתם להורג של משה מרזוק ושמואל עזאר, אשר נמצאו אשמים – יחד עם חבריהם – בהשתתפות ברשת חבלה ישראלית שפעלה בקהיר ובאלכסנדריה.⁸ עצם פרסום השיר היה מאורע לעצמו, שכן אלתרמן הפר בו את קשר השתיקה שאפף את "עסק הביש" בשל מגבלות צנזורה חמורות: מאז היחשפותה של רשת החבלה ביולי 1954 ובמהלך המשפט שנערך בקהיר בשלהי אותה שנה הוטל איפול על אירועי קהיר ואלכסנדריה כפי שהם היו באמת, כך שהציבור – ובכלל זה העיתונות – סבר לתומו כי משפט קהיר הוא "משפט עלילה" המשולל כל יסוד עובדתי. הידיעה כי המשפט, כמו גם פסקי-הדין החמורים שנלוו לו הם תוצאה של מחדל פוליטי ובטחוני-ישראלי, היתה נחלתם של מעטים בלבד.⁹

אלתרמן עצמו הוכנס בסוד העניינים רק לאחר ההוצאה להורג של נידוני קהיר, היינו בתחילת פברואר 1955. מקור המידע שלו היה, קרוב לוודאי, נחמיה ארגוב, ששימש אז כמזכירו הצבאי של דוד בן-גוריון. לפי תיאורו של מיכאל בר-זוהר, המסתמך על יומנו של ארגוב, התנהלה בין השניים השיחה הבאה:

"...אמור, נחמיה", שאל המשורר, "האם נכון יהיה לומר, כי אילו היה בן-גוריון ראש-הממשלה, היה נאצר חייב לשקול נוספות – הלהוציא להורג שני הנידונים בקהיר? הוא היה חייב לשקול נתון בלתי-ידוע ובלתי-ברור... מה תהיה תגובתו של בן-גוריון. תגובת ב.ג. היתה נעלם בשביל נאצר, בעוד אשר תגובת שרת אינה נעלם עבורי".

ארגוב אישר שגם דעתו כך, אך הוסיף ואמר: "אני יכול להבטיחך נאמנה, ולא מתוך שיקול, אלא מתוך ידיעה, כי אילו היה בן-גוריון ראש-ממשלה, לא היה קורה כל האסון של מצרים... הרי ידוע לך – ואם לא ידוע לך, חייב להיות ידוע לך, ורק לך – כי בקהיר לא היה משפט-ראווה: בקהיר נתפשו אנשינו שפעלו מתוך פקודה מפורשת ומוסמכת. ואם צריך היה מישהו לתת את הדין – חייב נותן הפקודה לתת את הדין. אילו היה בן-גוריון ראש-ממשלה – לא היתה ניתנת פקודה טיפשית כזאת, כי לא היה איש שהיה מעז להפעיל מכשיר כזה ללא ידיעת ראש-הממשלה".

אלתרמן "המזועזע" – לפי תיאורו של בר-זוהר – כתב שיר על הנושא. הוא הגיש אותו לצנזורה, וזו אישרה אותו לפרסום.¹⁰

השיר "הדף הפתוח" הוא שיר ארוך, המחזיק שבעה-עשר בתים. רובו של השיר (אחד-עשר הבתים הראשונים) מתרכז באופן בלעדי בגורלם הטרגי של נידוני קהיר, תוך הבלטת המשמעות ההיסטורית והלאומית הגלומה בחייהם ובמותם: לדידו של אלתרמן מסמל גורלם של מרזוק ועזאר – שאינם נזכרים בשמם – את המהות האמיתית, האותנטית, של הקשר בין הגולה לארץ-ישראל, שאיננו מתמצה אך ורק בפילנתרופיה, בעסקנות ובמלל ציוני. וזה לשונו:

*עוד פתוח הדף. אֶלְמוֹנֵי הוּא וּבָשָׁם לֹא קָנָא,
אֶבֶל בֵּין הַנְּדָרוֹת וּתְאָרִים, הַבָּאִים בּוֹ לְטִבֵּעַ חוֹתָם,
הוּא לְפִתְעַע עוֹלָה וּמְשַׁלַּח צְמַרְמַת חֲדוּשׁ וּמוֹרָא*

בספור המוזר והזר אשר בין המדינה והעם...

כי החוט אשר בין הגולה ובינה, ישראל,
אותו חוט ציוני, חוט של כסף וחוט נאמי-התרמה,
משתרג ונחשף בו פתאם כשלשלת של אפל וילל
כאךשת גורל עריצה, בלי מנוס לנופלים בחרמה.

אלא שאלתרמן אינו מסתפק רק בזה. החלק השני של השיר (ששת הבתים האחרונים) מתייחס אל הממשות הקונקרטית שעמדה ברקע האירועים שזכו בחלק הראשון של השיר לתיאור דרמטי וסמלי. באמצעות סידרה של שאלות רטוריות קובע אלתרמן, למעשה, כי משפט קהיר, ובכלל זה מות השניים, איננו אירוע מחויב המציאות (כפי שעשוי היה להשתמע מן השימוש הנפוץ במלה "גורל" בחלק הראשון של השיר), אלא תוצאה ישירה של מחדל שמקורו בצמרת הבטחונית של המדינה. זאת ועוד: אלתרמן אף תובע, ברוח הדברים שהשמיע באוזניו נחמיה ארגוב, את מיצוי הדין עם האחראים למחדל זה:

הוא [הדף] שואל, אם הנה זה ראוי ונחוץ
שנגיעו דברים לידי כך...

הוא שואל – נעמו לו גם אנו נדרש –
אם אמןם אין עלינו לתן את הדין
על מדת קלות-גד ומדת קלות-ראש
שצמחו את הסבך המפך-ד ומדהים...

על מיני אסטרטגיות-פלפול... על דברים
שאיןם לדיון. – לו נשאל ונתמה
לא רק איך כי אם למה נפלו גבורים
ויאבדו – זאת נגידה נא – כלי מלחמה.

עוד פתוח הדף, למדבר מסביבו
לו נוסף נא את זאת. אל שתיקה במזיד.
לא תשובה מבקש הוא, כי אין זה טיבו
אך דורש הוא אולי
מסקנה מעשית.¹¹

מושג המפתח כאן הוא "אסטרטגיות-פלפול": ביטוי זה תואם בדיוקנות את האופן שבו התייחסו בחוגי הממשלה והצבא למדיניותו של שר הביטחון פנחס לבון, אשר תוארה לא-אחת כאקטיביסטית וכהרפתקנית. מדיניות זו עוררה התנגדות – חרף ההבדלים בעמדות המוצא – הן מצד שרת (ולצידו שרי ממשלה אחרים) והן מצד דיון ופרס. יוצא מזה כי אלתרמן תובע, למעשה,

את התפטרותו של לבון כמי שנראה בעיניו אחראי לעסק הביש: תביעה זו עולה בקנה אחד עם התביעה שנשמעה אז בצמרת הצבא ומשרד הביטחון, גם בקרב ראשי מפא"י, להסתלקותו של לבון מתפקידו ולשובו של בן-גוריון לתפקיד. החלטה זו גמלה בעקבות הדין וחשבון הסודי של ועדת אולשן-דורי (מיום ה-12 בינואר 1955) שפסיקת התיקו שלה לא סילקה מעל לבון את ערפל החשד שמא הוא האיש שנתן את ההוראה.¹² לדעת חסין והורביץ העביר אלטרמן בשיר זה שדר סמוי לקובעי החלטות: "בלשון מעורפלת, שהיתה סתומה לקהל הקוראים הרחב אך ברורה לאותם שבידיהם ניתנה הכרעה, הטיף אז נ. אלטרמן להרחקת לבון ממשרד-הביטחון". בזה תמך אלטרמן – לפי גירסתם – ב"קו הפרוזאיי" של דיין ופרס.¹³

קיימות עדויות מפורשות כי השיר אכן הטיל את רישומו בקרב מקבלי החלטות. ביומנו מיום שישי, ה-11 בפברואר 1955, מדווח משה שרת על שיחה שהתנהלה בינו לבין הרמטכ"ל משה דיין בעקבות נסיונו של שרת לפטר את ראש אמ"ן בנימין גיבלי, שהואשם על-ידי לבון כמי שנתן את ההוראה. משה דיין סיכל את המהלך הזה. כותב שרת:

כל המחשבות האלו התרוצצו בראשי, ואילו משה המשיך: "מה אודיע על העברת ראש אמ"ן מתפקידו בישיבת המטה? הן כל חברי יודעים כי היתה חקירה – מייד יבקשו לדעת באיזו מידה עומדת הפקודה לגבי גיבלי בהתאמה עם ממצאי החוקרים. הקצונה כולה תתקומם אם יתברר כי אין הדבר עומד בכל התאמה עם מסקנותיה, ואף-על-פי-כן נפלה הכרעה זו בעקבות החקירה. הנה היום הופיע נתן אלטרמן בטור השביעי וקריאת-תיגר בפיו: "האם דרושים היו קרבנות אלה? מי יתן את הדין?" אם מיד אחרי זה ייודע כי גיבלי סולק מתפקידו "ברור יהיה לכל כי הקולר תלוי בצווארו".¹⁴

זאת ועוד: עניין "עסק הביש" עולה לדיון כעבור יומיים, ב-15 בפברואר, במהלך הישיבה השבועית של הממשלה. שר המשפטים פנחס רוזן מעלה את הנושא לדיון בעקבות הדברים שהושמעו על-ידי אלטרמן במסגרת "הטור השביעי" יומיים קודם לכן. הממשלה איננה דנה אומנם בנושא באותו יום עצמו, אך היא מקיימת דיון (ראשון) בו במסגרת ועדת השרים לענייני חוץ וביטחון כעבור ימים אחדים, ב-16 בפברואר. יומיים לאחר מכן – ב-18 בפברואר – מתפטר לבון מן הממשלה. בנדון זה קובע חגי אשד כי פרסום שירו של נתן אלטרמן החיש את "סיום פרפורי ההכרעה".¹⁵

העמדה הנקוטה על-ידי אלטרמן בשלב זה של פרשת לבון איננה מקרית לחלוטין: מעבר לזעזוע האישי שהטיל בו מאורע זה (ואשר לו נתן ביטוי גם במאמרים שנכתבו בשנות השישים) נטה אלטרמן לאמץ את הגירסה שהוצגה בפניו על-ידי נחמיה ארגוב, ואשר לפיה פנחס לבון הוא שנושא באחריות למאורע זה: ארגוב נמנה על קבוצת ה"צעירים" בני טיפוחיו של דוד בן-גוריון, שעמם היה נתן אלטרמן מצוי בקשרים הדוקים, ושלהם רחש אמון והערכה.¹⁶ קבוצה זו שימשה גם לגביו מקור מידע לענייני צבא וביטחון. התביעה לפיטורי לבון בעקבות "עסק הביש", שזכתה להסכמה גם מצד "הצמרת הוותיקה" של המפלגה, באה מקרב קבוצה זו (בעיקר מ. דיין) והיא לוותה בצפייה של הקבוצה לשובו של בן-גוריון למשרד הביטחון, וזאת בניגוד לרצונו של ראש הממשלה שרת. אלטרמן, חסידו המושבע של בן-גוריון, אשר השמיע דברי פרידה נרגשים עם פרישתו ב-1953,¹⁷ היה גם נוח לרצות בשובו של בן-גוריון לתפקיד, כפי שאפשר אף ללמוד מנוסח פנייתו אל נחמיה ארגוב לאחר התליות בקהיר. בנסיבות של שנת 1955 לא היה בעמדה זו כדי להציב פדות בינו לבין "הצמרת הוותיקה" שהתאחדה, לבסוף, סביב התביעה לפיטורי לבון והחזרתו של בן-

גוריון. אולם משנתגלע הקרע בתוך מפא"י בשלבים הבאים של הפרשה התמיד אלטרמן בקו שהסתמן כבר אז, והתייצב באופן בלתי מתפשר לצידם של בן-גוריון וה"צעירים".

ג

ההתייצבות של המחנות הפוליטיים בשלב השני של פרשת לבון ובשלב השלישי שלה יצרה מערך כוחות שונה מזה שהסתמן בשלב הראשון של הפרשה: השוני העיקרי נעוץ בזה שדוד בן-גוריון, שב-1955 לא מילא תפקיד רשמי כלשהו, אף כי נוכחותו היתה מורגשת ברקע – היה מאז חודש מאי של שנת 1960 לדמות המרכזית בפרשה, ועמדותיו ומהלכיו הם אלה שקבעו בפועל את השתלשלות העניינים. הדברים אמורים הן לגבי השלב השני של הפרשה, שבמהלכו כיהן בן-גוריון בתפקיד ראש הממשלה ושר הביטחון, והן לגבי השלב השלישי, שבו היה דוד בן-גוריון חבר-כנסת מן השורה. לכן העמדות השונות שנתגבשו בתקופה זו – במערכת הפוליטית, בעיתונות ובדעת הקהל – נקבעו, בראש ובראשונה, על-פי היחס אליו: בעדו או נגדו. צדק, אפוא, מי שטען כי "פרשת לבון" היתה, למעשה, ל"פרשת בן-גוריון".¹⁸

פרשת לבון היתה, לכל הדעות, למשבר החמור ביותר שפקד את מנהיגותו של דוד בן-גוריון, והיא הובילה לירידתו מן הבמה הפוליטית, ואף גרמה לבידודו הפוליטי, החברתי והאישי בשנותיו האחרונות. הפרשה חשפה מתחים מצטברים בין דוד בן-גוריון לבין הצמרת הוותיקה של מפלגתו, שבאופן הדרגתי הכשירה עצמה להשתחרר מעול מנהיגותו. היא העלתה על פני השטח יריבויות היסטוריות בין בן-גוריון, כמנהיגה של מפא"י, לבין כמה מפלגות אחרות במערכת הפוליטית (חירות, מפ"ם, אחדות העבודה). הפרשה חשפה גם מתחים קיימים בין דוד בן-גוריון, כמנהיג סמכותי, לבין החברה הישראלית כחברה דמוקרטית, אשר היתה נוחה עתה פחות מבעבר (בימי קום המדינה ובתקופת התייצבותה) להסכין עם מעמדו הכמו-טוטליטרי במפלגה, במדינה ובחברה. בימי הפרשה נגלה גם פחות בכושר הפעולה וההכרעה של דוד בן-גוריון, כמו כן חל נתק גמור בתקשורת שבינו לבין הציבור שאותו ידע להנהיג בכישרון בלתי רגיל עוד מימי המדינה-בדרך.¹⁹ נסיבות אלה עשו את דוד בן-גוריון בתוך זמן קצר (מאז תחילת הפרשה) לאישיות הציבורית המותקפת והמושמצת ביותר במדינה – על-ידי פוליטיקאים, עסקני מפלגות, אישי ציבור, עיתונאים, אנשי רוח וסופרים וכן אזרחים מן השורה. יהושע אריאלי, הנמנה עם מבקריו החריפים ביותר של בן-גוריון בתקופת הפרשה, טען בשעתו כי התמוטטות סמכותו ואמינותו של בן-גוריון כמנהיג היא התוצאה הקשה ביותר של פרשת לבון: "יתכן כי החמורה מכל האכזבות" – כותב אריאלי – "היא זו שבאבדן האמון, בגילוי שהאל אותו עבדת והערכת הכזיב, שהדמות המונומנטאלית שהיתה לעיניך אינה דומה כלל לזו שבמציאות".²⁰ בנוסח דומה התבטא ישראל גור, ממנהיגי מפא"י, אשר קבע כי הפרשה הובילה, בסיכומו של דבר, ל"הרס אגדת בן-גוריון".²¹

לכל אורך תקופה זו – מאז חודש אוקטובר של שנת 1960 ועד חודש דצמבר של שנת 1965 – התייצב אלטרמן בעקביות וללא פשרות לצידו של דוד בן-גוריון: הן בזמן כהונתו כראש ממשלה ושר ביטחון, והן בעת שתבע דיון מחודש בפרשה לאחר שכבר פרש מן הממשלה. במאמריו שנכתבו בשנים אלה הצדיק אלטרמן את עמדותיו של בן-גוריון, תמך למעשה ברוב מהלכיו, רחש לו אמון מלא, אסר מלחמה על כל מתנגדיו, העלה על נס את זכויותיו ההיסטוריות, ועמד בכל תוקף על הערכתו כי התנהגותו השנויה במחלוקת של בן-גוריון בפרשה זו היא ביטוי נוסף לשיעור קומתו האמיתי כמנהיג פוליטי. אלטרמן המשיך בזה את הקו המסורתי של תמיכה בבן-גוריון, שבו ראה את האישיות ההיסטורית הגדולה אשר היטיבה "יותר מכל איש יהודי בדור הזה" להבין את

המהלך ההיסטורי בדורנו – דור הגאולה – ולנווט אותו לקראת "תכליתם הנחרצה של הקורות": תקומת המדינה.²² ההערכה האישית לבן-גוריון כמחולל המדינה ומייצבה, שבאה לידי ביטוי ישיר וגלוי בשירים ובדברים בפרוזה, היתה כרוכה גם בהזדהות ובהסכמה עם מדיניותו ועמדותיו בענייני חוץ ופנים, אף כי לא היה בה כדי למנוע מנתן אלתרמן מלחלוק עליו – לעיתים בלהט רב ובמידה גדולה של חריפות – בשורה של נושאים בעלי חשיבות לאומית שבהם לא שררה ביניהם תמימות דעים. כותב מנחם דורמן: "דומני, ששום סופר או הוגה-דעות בדורנו לא היטיב מאלתרמן לרדת לחקר המהות הבן-גוריונית ולהביעה, אבל שום איש גם לא התייצב אל מול בן-גוריון כמו אלתרמן, כל-אימת שחלק עליו, אם חלק עליו בשעות של הכרעה מצפונית".²³

קו ההגנה של אלתרמן על דוד בן-גוריון בתקופת הפרשה היה מושתת על אזכור חוזר ונשנה של מעמדו ההיסטורי של בן-גוריון וציון הישגיו בעבר: מהם היה גוזר גזרה שווה לגבי ההווה, וזאת מתוך הכרה כי הביוגרפיה של בן-גוריון היא אמת-המידה הבדוקה להערכת אישיותו ומכאן גם לשיפוט נכון של התנהגותו הפוליטית והציבורית. כך בוחר אלתרמן להזכיר בעת הוויכוח על התפטרותו של בן-גוריון מן הממשלה בינואר 1961 את "כובד משקלה של פרשת תולדות חייו ופעליו של בן-גוריון מיום עלותו ארצה ועד קום המדינה ומעת קום המדינה ועד היום הזה".²⁴ במאמר פולמוסי אחר הוא חוזר ומתאר אותו כ"ראש מחולליה של עצמאות ישראל".²⁵ תפישה זו מוצגת בצורה מפורטת ומנומקת בתקופת הפילוג במפא"י, דווקא בעת שיוקרתו הציבורית של בן-גוריון נמצאת בשפל המדרגה:

כן, כולנו יחד פעלנו, חוללנו ותרמנו. כל זה נכון מאוד ויפה מאוד, אף כי שום דיבורים לא יכסו על העובדה הניצחת כי לולא גורם זה ששמו בן-גוריון, לולא עמל רוחו ומחשבתו וכוחו הבלתי-נלאים, עמל של הכשרת לבבות ולישת מוחות וחישוב אמיתות בתוך התקלסות של יריבים ומנוד ראש של שותפים רבים ונאמנים, שהיו לפעמים הקשים במכשולים שעמדו לפניו – לולא גורם זה שעכשיו מלמדים אותו הלכות דרך-ארץ בפני ראש-הממשלה בישראל, כי אז היו כל שאר נסיבות וגורמים שסייעו לנס התקומה כזכרונות שאין להם המשך.²⁶

היינו: בוויכוח בעד ונגד בן-גוריון מסרב אלתרמן לנתק את ההתייחסות אליו מן הפרספקטיבה הכוללת של חייו ופעלו, העומדים במרכז התמורה ההיסטורית הגדולה שהתחוללה בחיי העם היהודי בדורנו. אומנם אלתרמן מכיר בזה כי העמדה הנקוטה על-ידי בן-גוריון היא הקובעת, וכי יש לשפוט אותה לגופו של עניין. עם זאת לא יהיה זה מן התבונה, מבחינתו, שלא להביא בין כלל השיקולים הקובעים את העמדה כלפיו גם את משקלו האישי, הציבורי וההיסטורי של נשוא העמדה.

זאת ועוד: לא רק מורשת העבר אלא גם נסיבות ההווה אינן מצדיקות, לדעת אלתרמן, את הריסת הדימוי ההיסטורי של דוד בן-גוריון. ההיפך הוא הנכון: התנהגותו של בן-גוריון בתקופת הפרשה – שהיתה ללעג ולקלס בפי יריביו²⁷ – מוצגת על-ידי אלתרמן באור שונה לגמרי. לגבי דיזו מתגלה כאן מחדש מלוא שיעור-קומתו האישי וההיסטורי של האיש, ומה שנראה לרבים, במקרה הטוב, כהתנהגות שגיונית ומתעתעת, ובמקרה הרע – כהתנהגות חתרנית והרת מזימות, נראה לאלתרמן כמאבק הירואי של אדם אמיץ וישר דרך, הנלחם ללא חת למען מטרה צודקת, והמוכן לשלם כל מחיר – כולל נידוי פוליטי וציבורי – בשל נאמנותו לעקרונותיו. השקפה זו זוכה לניסוח מגובש בשני מאמרי יובל – שהיו למאמרי סיכום וחשבון נפש – אותם חיבר אלתרמן לרגל ימי-

ההולדת של דוד בן-גוריון שחלו בעיצומם של ימי הפרשה: בספטמבר 1961 (במלאת לבן-גוריון שבעים וחמש שנה) כותב אלטרמן בשמה של "השנה השבעים וחמש" כי "יכול אתה להיות סמוך ובטוח שהאומה תזכור אותך לעד לא כמי שסיכן את חירותה ואת בטחון חייה, אלא כמי שהנחיל לה את אלה, כמי שהיה מופת לאומץ-לב וחוש-צדק שאינו נרתע מפני כל".²⁸ ואילו כעבור חמש שנים, ביום-הולדתו השמונים של בן-גוריון מסכם אלטרמן את השלב השלישי של הפרשה במילים אלה: "תבוסתו במערכה זו כאילו הפכה את הפרק הזה, על אף עניינו הציבורי המובהק, לכברת-דרך שבה חי בן-גוריון את חייו האישיים, הבודדים, את הטבוע בדמו ובלשד עצמותיו ונשאר חשוב ועיקרי גם כשאינו משיג את התכלית".²⁹ כאן מצטייר בן-גוריון בדמות של גיבור טרגי, שבשל עקרונותיו, אומץ ליבו ודבקותו במטרה מוכן ללכת עד הסוף המר; אלא שלא השגת המטרה היא שקובעת את שיעור הקומה המוסרי של גיבור זה, אלא מידת השלמות הפנימית, נחישות הדעת ועוז הרוח שבאו לידי ביטוי במאבק עצמו.

התמיכה בבן-גוריון בתקופת הפרשה היתה גם במישור העקרוני וגם במישור הטקטי. לא רק שאלטרמן התייחס בחיוב מלא לתביעה העיקרית של בן-גוריון להקמת ועדת חקירה משפטית לבדיקת הפרשה, אלא הוא אף הצדיק את רוב המהלכים שננקטו על ידו במהלך המאבק הפוליטי והציבורי שליווה את הפרשה. בכל נטה אלטרמן למצוא צד של זכות. גישה זו עומדת בניגוד משווע, כמובן, לעמדותיהם ולניסוחיהם של מבקריו של בן-גוריון, אולם היא נראית בהחלט קיצונית גם בהשוואה להערכותיהם של תומכיו. כך, למשל, מוכנים אישים כמו חגי אשד ומיכאל בר-זוהר – המזדהים במוצהר עם האיש בן-גוריון ועם מאבקו בפרשה – להצביע, אף אם בדיעבד, על שגיאות טקטיות, התנהגות בלתי סבירה, גילוי של חולשות אישיות, מהלכים בלתי צודקים וכיו"ב. מקרה-מבחן היא הדחתו של פנחס לבון ממשרת מזכיר ההסתדרות שנעשתה בצל איום ההתפטרות של דוד בן-גוריון מן הממשלה – וזאת לאחר שלבון זופה על-ידי ועדת השבעה אשר קבעה כי לא הוא האיש שנתן את ההוראה (החלטה שלא היתה מקובלת על בן-גוריון).³⁰ בנדון זה מוכן גם ביוגרף אוהד כמיכאל בר-זוהר להודות כי "ההדחה הרסה את היסוד המוסרי בתדמיתו של בן-גוריון, ערערה את אמינותו, הציגה אותו כנקמן וכדיקטטור הכופה רצונו. בן-גוריון לא חזר להיות עצמו בענייני המפלגה והאומה. הדחת לבון סימלה את ראשית הקץ של שלטונו".³¹ גם דעתו של אלטרמן אינה נוחה מן ההדחה: הוא מצביע על פרוצדורות מפלגתיות לקויות, מערער על נוסח ההחלטה שהתקבל במרכז, מצדיק – שלא כדרכו – את דברי הביקורת שהשמיע נתן רוטנשטרייך, וגם מוצא טעם לפגם בהתנהגותו של בן-גוריון: "ברגע שהוחלט על ועדת בירור צריך היה בן-גוריון להודיע כי עם היותו מתנגד להמשך כהונתו של לבון כמזכיר ההסתדרות הריהו מקבל עליו מראש את מסקנות הוועדה ותהיינה מסקנות אלו מה שתהיינה. הודעה כזאת לא באה בבהירות הדרושה לא בעת הדיון על ועדת הבירור ולא לפני הדיון במרכז. הטלת האחריות על בן-גוריון לבדו, המשתמעת כמתוך ההחלטה על הדחת לבון, היא תוצאה טבעית מכך".³² אולם אף שאלטרמן מודה במקצת הטענה, הרי שאין הוא בא לחלוק על עצם רעיון ההדחה, מה גם שהוא נוטה לצמצם את מידת האחריות האישית של בן-גוריון למעשה: שכן עצם ההתייחסות אל ההדחה במושגים טכניים יש בה משום התחמקות מבירור השאלה הן במישור הפוליטי והן במישור המוסרי – בירור שהיה מוביל בהכרח למסקנה בלתי מחמיאה בכל הנוגע להתנהגותו של בן-גוריון.

אין תימה, לכן, כי מבקריו הרבים של אלטרמן בתקופת הפרשה נוטים להאשים אותו בעיקר כ"פולחן אישיות". טיעון זה רווח בדרך כלל במאמריהם של אחדים מדוברי השמאל – מאיר יערי, מרדכי בנטוב ודניאל בן-נחום. ביקורת ברוח זו משמיעים גם כמה מראשי מפא"י, בכללם

ישראל גורי זלמן ארון, ואף עמיתים מבית דבר, כגון שלמה גרודז'נסקי. מצטרפים אליהם גם מעריצים מובהקים של שירת אלטרמן, דוגמת הרי גולומב. הנטייה להאשים את אלטרמן בפולחן האישיות מסתמנת גם במכתבים המשוגרים על-ידי הקוראים למערכות העיתונים. דניאל בן-נחום, למשל, טוען במאמרו כי "אחד החזיונות המעציבים בפרשה העגומה הזאת הוא העובדה, שמשורר רוּדף צדק כנתן אלטרמן נתן ידו לאי-צדק משווע זה. ...הפעם הוא נזקק... למעשי לולינות ואקרובטיקה מסוכנת, כדי לשים חושך לאור ולהצדיק – ויהי מה! – את צעדיו המוזרים של המנהיג הנערץ עליו..."³³ מרדכי בנטוב אף מרחיק לכת ומשווה את תמיכתו העיקשת של אלטרמן בבן-גוריון, חרף כל מה שנגלה לנגד עיניו, לנטייה ה"אלבאנית" לדבוק ב"אגדת סטלין" בכל מחיר.³⁴ מאיר יערי עורך השוואה בין אלטרמן לבין המשוררים הלאומיים של פולין שנטלו חלק בפולחן פילסודסקי בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.³⁵ ישראל גורי כותב במרירות על מנהג האיפה ואיפה הנקוט בידי אלטרמן, הנוטה תמיד למצוא צד של זכות בעמדתו של בן-גוריון: "הוא נוטה חסד לצד אחד ונוהג מנהג חסידים, שלרבי הכל מותר; שהאפיפיור לעולם אינו שוגה..."³⁶ גם הרי גולומב תוקף את בן-גוריון על כך שהוא נמנע באופן עקבי – במסגרת קו ההגנה שלו – להודות ולו במקצת הטענה: "אפשר לתמוך בעמדת בן-גוריון גם בלי דיבורים ושתיקות, שמשמעותם צידוק לכל דבריו ומעשיו..."³⁷ ביקורת זו איננה מערערת את בטחונו העצמי של אלטרמן, ובוודאי שאין בה כדי להשפיע עליו לשנות את טעמו. עם זאת אין הוא מתעלם מעמדת מבקריו. ההיפך הוא הנכון: אלטרמן קורא בעיון את דבריהם, לעיתים רושם אותם לפניו בפנקסיו, וברוב המקרים הוא מפרסם גם דברי תשובה, תוך שהוא מתפלמס עם מבקריו בחריפות ומגן בלהט על צידקת דרכו. את תפישתו העקרונית בנושא שנוי במחלוקת זה מבטא אלטרמן בדברי התשובה לביקורת שמשמיע כלפיו מאיר יערי. אלטרמן טוען במאמר כי דווקא הוא, כאדם בן-חורין המשוחרר – שלא כמו אנשי השמאל – מכל "תסביך של פולחנים", רואה עצמו רשאי ואפילו חייב להוקיר את מה שראוי להוקרה, כשם שהוא מגנה את מה שראוי לגינוי. כלל זה נקוט בידי לא רק ביחסו לעניינים או לנושאים העומדים על הפרק, אלא גם ביחס ל"אישים". בלשונו: "...[הוא] לא יפחד ולא יתיירא מלהביע בקול ובפומבי, בכל שעה שהוא רואה צורך בכך, מידת יראת-כבוד שבו ומידת הכרת תודה והערכה שבו למעשים, לתופעות ולאישים – כן, גם לאישים! – שערכם נעלה בעיניו."³⁸

ד

התמיכה של נתן אלטרמן בדוד בן-גוריון בתקופת פרשת לבון היתה לא רק ad personam אלא גם ad rem: קביעה זו איננה ממילאית, שכן עוצמת ההזדהות שבין אלטרמן לבין אישיותו של בן-גוריון והקו המדיני שלו לא מנעה בהזדמנויות שונות קיומם לש ויכוחים או אי-הסכמות מצידו של הסופר ביחס לדרך שבה נקט המדינאי או ביחס לעמדות שהוצגו על ידו.³⁹ לא כן במקרה הנדון: מראשית ימי הפרשה תמך אלטרמן בתביעתו של דוד בן-גוריון להקמת ועדת חקירה משפטית, והוא צידד בזכות עמדה זו הן בשלב השני של הפרשה, בעת שבן-גוריון – כראש ממשלה – ניסה לשכנע את הציבור ואת המערכת הפוליטית בצידקתו, והן בשלב השלישי של הפרשה, כאשר בן-גוריון – לא עוד ראש ממשלה – קם להעלות מחדש את הנושא על סדר היום הציבורי.

שאלת הקמתה או אי-הקמתה של ועדת חקירה משפטית לבדיקת הפרשה היתה באופן פורמלי (אך גם באופן ממשי) הנושא המוצהר של הוויכוח הפוליטי והציבורי בתקופה הנדונה, והתגבשות המחנות נקבעה, במידה מכרעת, על-פי ההתייחסות לשאלה זו.⁴⁰ התביעה לחקירה משפטית היתה מזוהה באופן מוחלט עם בן-גוריון: תומכיו סברו כי זו דרישה הגיונית וצודקת, וראו בה את הדרך

האחת והיחידה לגילוי האמת, אשר רק באמצעותה ניתן יהיה להביא לסיום מוחלט של הפרשה. מתנגדיו טענו כי לא זו הדרך: אף אם לא הכול הרחיקו לכת עד כדי השמעת הטענה כי התביעה לחקירה משפטית מצידו של בן-גוריון היא תביעה מדומה, וכי היא משמשת מסווה לכוונות מסוג אחר,⁴¹ הרי שהעמדה הרווחת, שמבטאה המובהק היה נתן רוטנשטרייך, גרסה כי לאחר שכבר דנו בנושא שתי ועדות חקירה שבהן כיהנו שופטים (ועדת אולשן-דורי וועדת כהן) ולאחר שוועדה בהרכב של שבעה שרים בראשותו של שר המשפטים דנה בעניין וגם הגיעה לכלל החלטה שזכתה לאישור מליאת הממשלה, אין כל טעם, עניין וצידוק לפתוח מחדש את הנושא לחקירה משפטית.⁴² אין ספק כי חוסר יכולתו של בן-גוריון לשכנע את המערכת הפוליטית ואת הציבור בצידקת תביעתו להקים ועדת חקירה היא הסיבה העיקרית – כמו גם הסימפטום העיקרי – לתבוסתו הפוליטית ולבידודו הציבורי בתקופת הפרשה, גם בסיבוב הראשון וגם בסיבוב השני.

אלתרמן, שהתייצב לימינו של בן-גוריון בוויכוח הקונסטיטוציוני, השכיל לנמק במאמרו מתוך כוח שכנוע רב את הצורך להפקיד את הנושא לטיפולם של "יוריסטים", כפי שהציג זאת בן-גוריון עצמו בעת הדיון בנושא זה בממשלה.⁴³ דבקונו של אלתרמן ברעיון זה ניכרת היטב לא רק מעצם הצגת טיעונו בנדון, אלא גם מדרך הפולמוס שלו עם אותם גורמים שפיקפקו בתבונתה של עמדה זו, ולא כל שכן מנכונותו לבוא בדיון ודברים בסוגייה זו עם אנשי מקצוע עד כדי דקדוקי-עניות משפטיים. בצד מאמריו הרבים, שבהם מתקיים דיון בנושא, משמשים פנקס העבודה שלו עדות נאמנה למידת הרצינות שבה התייחס אלתרמן למחלוקת הקונסטיטוציונית, וכן לדרך לימודו השקדנית את החומר הנוגע בדבר לקראת השתתפותו בדיון הציבורי.⁴⁴ יש בהחלט מקום לטעון כי בהתייצבותו לצידו של דוד בן-גוריון בתביעתו לחקירה משפטית של הפרשה ממשיך אלתרמן, למעשה, לדבוק בקו בו נקט עוד ב-1955, בעת שפירסם את תגובתו הראשונה על "עסק הביש".

כבר בתחילת הוויכוח המשפטי מביע אלתרמן את אמונו המלא בפרוצדורה המשפטית, ורואה בה את הדרך האמינה לבירור יסודי וממצה של "עסק הביש". אלתרמן מאמין כי "סייגים ותקנות שנקבעו במשך מאות בשנים לדרכי הפרוצדורה המשפטית אינם בגדר דקדוקי עניות שהציבור רשאי לוותר עליהם אם רצונו בכך".⁴⁵ הדרישה להפעלת הפרוצדורה המשפטית במקרה זה נראית לו, לכן, כתואמת את עקרונות המשפט והצדק, והיא מקובלת עליו כמושכל ראשון של ממשל דמוקרטי: "...עמדתו של בן-גוריון בעיקריה של אותה מחלוקת מרה היתה עמדה של הגנה הכרחית על יסודותיו של משטר דמוקרטי ועל עקרונות חוק ודרכי חריצת-דין שאי-אפשר לה למדינה בלעדיהם".⁴⁶ מכאן גם נטייתו של אלתרמן לחזור ולהבליט בהזדמנויות שונות את דימויו של בן-גוריון כשומר צדק וכמגן הדמוקרטיה, עד כדי הבעת הייחול כי "הלוואי ולא יהיו לה לעולם [לדמוקרטיה הישראלית] אויבים גדולים יותר מאשר ראש הממשלה הראשון של ישראל".⁴⁷ בשל כך הוא תומך בהתלהבות בכל גורם ציבורי הגורס בזכות חקירה משפטית (כגון "ועדת הבירור" שהוקמה על-ידי תא הסטודנטים של מפא"י באוניברסיטה העברית), והוא מגנה בשצף-קצף את מי ששמים תביעה זו ללעג ולקלס: במיוחד הוא חולק בעניין זה על קבוצת אנשי הרוח, שהתנגדותם לחקירה המשפטית – עמדה שזכתה לתהודה ציבורית רבה ונהנתה גם מאמון הציבור – נתפשת על ידו כעומדת בסתירה מהותית לעצם עיסוקם המקצועי ולפונקציה החברתית שלהם.⁴⁸

יחד עם זאת אי-אפשר שלא להבחין כי לפחות בשלב הראשון של המחלוקת הקונסטיטוציונית לוקה עמדתו של אלתרמן בחוסר עקביות מסוים, וניכר בה היטב כי תעתועי רוחו של דוד בן-גוריון – שגרמו לקצר תקשורת בינו לבין המערכת הפוליטית והציבורית – הכשילו גם אותו. הביטוי הבולט לכך היא תגובתו להחלטת "ועדת השבעה" לזכות את לבון: במאמר שנדפס יום אחד אחרי

פרסום מסקנות ועדת השבעה (שהובאו לידיעת הציבור בעיתוני יום חמישי, 21.12.1960-) מסתייג, אומנם, הכותב מן העובדה, כי ועדת שרים ולא ועדת חקירה משפטית היא זו שחקרה את "עסק הביש" ואף הגיעה למסקנות מטריאליות בנושא זה: עם זאת אין עמדה עקרונית זו מונעת בעדו מלקבל את מסקנות הוועדה, ולהכיר בחפותו של לבון: "אשר לפנחס לבון הרי רשאי הוא בלי ספק להכריז כי הריהביליטציה שלו היא שלמה עכשיו וכי לגביו תמה ונשלמה הפרשה".⁴⁹ לא כך פסק בן-גוריון, אשר בישיבת הממשלה שנערכה כעבור יומיים (ב25.12.1960-) דחה את מסקנות הוועדה מכל וכל, ואף החליט להתפטר מן הממשלה. ואכן, שבועיים לאחר מכן, בעיצומו של "מסע התעוררות" שבו נקרא בן-גוריון לחזור בו מכוונת ההתפטרות שלו, תמך אלטרמן בסירובו של בן-גוריון לקבל את מסקנות הוועדה, ובתוך כך צידד בתביעתו המקורית לברר את הפרשה בפני ועדה משפטית.⁵⁰ זאת ועוד: חודשים אחדים מאוחר יותר, בראשיתה של מערכת הבחירות לכנסת השישית, מאמץ אלטרמן, למעשה, את הדרישה המוזרה שהחלה להסתמן אצל בן-גוריון, לפיה "עיוות הדין" של ועדת השבעה הוא זה שצריך להיות מעתה ואילך נשוא החקירה, ולא עסק הביש של שנת 1954: "אכן, הפרשה האמיתית והעקרונית כיום אינה פרשת לבון והקצין הבכיר (שאינה יכולה להיות עניין אלא לבית-דין), כי אם פרשת השתבשותם של דרכי הבירור והחקירה". קביעה זו – שאיננה מנומקת כהלכה – אינה מונעת בעדו כעבור שנים אחדות לתקוף את לוי אשכול החוזר ואומר כי זהו עניין "בין שני יהודים" הצריך להתברר בבית-משפט, ולהשמיע שוב את התביעה המקורית כי "לוי רק משום כבוד זכרם של הקרבנות שנפלו צריכה המדינה להתעניין בבירור הנסיבות שקדמו לכך..."⁵¹

עם התחדשות הוויכוח על הפרשה ב1965 – ובכלל זה הוויכוח הקונסטיטוציוני – מתייצב אלטרמן מחדש כסניגורה הנלהב של ועדת החקירה המשפטית (תחילה כגוף משפטי האמור לבדוק את "עיוות הדין" של ועדת השבעה ברוח דרישתו של בן-גוריון, ולאחר מכן, בעקבות המלצת היועץ המשפטי, כגון הבדוק את פרשת 1954): הוא עוקב מתוך הערצה אחר התגייסותו הטוטלית של בן-גוריון למאבק זה, סומך ידו על חוות הדעת של היועץ המשפטי ושל שר המשפטים לחקור את הפרשה תוך דחיית כל ערעור על מה שנראה לו כ"סמכות המשפטית העליונה של המדינה", תוקף את החלטת הממשלה בראשות לוי אשכול הדוחה את חוות הדעת, וקורא – ערב כינוס הוועידה העשירית של מפא"י (פברואר, 1965) – לעשות הכול כדי שהמפלגה תסמוך את ידה על תביעתו הצודקת של בן-גוריון. גם לאחר כשלונו של בן-גוריון בוועידה ממשיך אלטרמן לסנגר על הדרישה להקמת ועדת חקירה משפטית, רואה את דחייתה כאסון, ומוצא בה טעם מספיק להצדקת הפילוג במפא"י ולהקמתה של רפ"י.⁵² אלטרמן דוחה מכל וכל את הטענה הרווחת כאילו מניעיו של בן-גוריון בנדון זה אינם טהורים. לדעתו, לא רק שטענה זו בלתי נכונה אלא היא לא רלוונטית: "מאחר שנתגלה העיוות, כפי שנתגלה בחוות-דעת היועץ המשפטי ובדו"ח של שר-המשפטים, אין אופיו של בן-גוריון, שגרם לגילוי זה, שייך לכאן כלל, ולו גם התברר כי אופיו פסול ומגונה בתכלית".⁵³ היינו: כורח החקירה מוצג על-ידי אלטרמן כעניין אובייקטיבי, שהופקע מרשותו הפרטית של בן-גוריון, ואשר הופך מעתה – מכוח קביעתם של היועץ המשפטי לממשלה ושל שר המשפטים – כאינטרס המדינה. מה גם שאלטרמן מוסיף כל העת להיות משוכנע ולנסות גם לשכנע כי "מלחמתו של בן-גוריון בעניין זה היא מילוי חובה יסודית של אחריות נכונה ואמיצה וכך עלינו לראות את הדבר, כנגד כל מה שעשוי להגביר בנו נטיות של לא-איכפת ושל תנו-לחיות".⁵⁴

התגבשותה של חזית פוליטית וציבורית רחבה נגד דרישת החקירה חייבה גם את אלטרמן להיכנס בוויכוח עם מיגוון רחב של גורמים שאותם הוא מבקש להעמיד על טעותם. אלטרמן יוצא

נגד עסקני מפא"י, מפלגות השמאל (מפ"ם ואחדות העבודה) ואנשי הרוח, שהם הגורמים הראשיים שלדידם תביעתו של בן-גוריון היתה לזרא. בה בעת נעשה אלתרמן עצמו מושא לביקורת ציבורית, וזאת על רקע עמדתו בסוגייה הקונסטיטוציונית. אופייני לעניין זה הוא העימות המתחולל בין נתן אלתרמן לבין אמנון רובינשטיין. רובינשטיין יוצא בהתקפת-מחץ על אלתרמן בשל "עיוות מושגי יסודי": הוא מדבר בלעג על "משורר שנעשה לפתע משפטן", ומבקש – עקב זה – להעמיד את אלתרמן על טעותו באשר לכמה "מושגי יסודי". בראשית דבריו הוא מערער על החשיבות העצומה שאלתרמן נוטה לייחס ליועץ המשפטי ולשר המשפטים בתורת "הסמכות המשפטית העליונה של המדינה", בעוד שלדידו שני אנשים אלה הם בסך-הכל חלק מה"אדמיניסטרציה" הממשלתית, ותו לא. הוא גם מנסה להבהיר לאלתרמן כי רשות זו לא קיבלה בדיוק את טיעונו של בן-גוריון, שכן ההמלצה לחקור את אירועי 1954 אינה עולה בקנה אחד עם דרישתו של בן-גוריון לחקור את "עיוות הדין" של ועדת השבעה, והוא מגדיר כמוטעית את הנחתו כאילו חקירת "עסק הביש" היתה מבטלת בהכרח את "עיוות הדין" של שנת 1960. בדברי היועץ המשפטי ישנה פיסקה המתייחסת להפרת כללי הצדק הטבעי על-ידי ועדת השבעה, פיסקה שאלתרמן נוטה לייחס לה במאמרו חשיבות עליונה. רובינשטיין, מצידו, בא לצנן את התלהבותו. הוא טוען כי "הפרת כללי הצדק הטבעי אין לה אותה משמעות דרמטית והרת-גורל שמר אלתרמן מייחס לה", מה גם שהוא מצביע על העדר רגישותו של אלתרמן לכללים אלה בהזדמנויות קודמות. הסעד המשפטי המומלץ ל"נפגע" הוא – לפי רובינשטיין – אך ורק באמצעות פנייה לבג"ץ, ולא באמצעות חקירה מחודשת של הפרשה. בין השיטין משלב הכותב אמירות שונות המטילות דופי ביושרו של אלתרמן, במוסריותו ובתודעת הצדק המשפטי שלו – כשהוא מדגיש, כמו אחרים, את השימוש לרעה במושגים משפטיים שנעשה על-פי האינטרס הפוליטי.⁵⁵

אלתרמן איננו נתקף חולשת דעת מול דברי ביקורת אלה. במאמר עוקצני המחזיק שישה סעיפים הוא משיב על דבריו של רובינשטיין אחת לאחת: אלתרמן טוען תחילה כי הוא בהחלט מייטיב לדעת מהו מעמדם של היועץ המשפטי לממשלה ושל שר המשפטים בהיררכיה המשפטית ומה מתחייב ממעמד זה ביחס לעניין החקירה. עוד הוא מציין במאמרו כי בן-גוריון אכן קיבל את ההמלצה לחקור את אירועי שנת 1954, ואף הצהיר כי לדידו (ומן הסתם גם לדידו של אלתרמן) חקירת "עסק הביש" על-ידי רשות משפטית מוסמכת אכן תביא לסיום הפרשה. בעקבות דבריו של שר המשפטים גם דוחה אלתרמן את הרעיון לטפל בנושא כמקרה פרטי במסגרת בג"ץ, תוך שהוא מדגיש, כי מדובר בעניין ציבורי ולאומי ממדרגה ראשונה, שרק רשות משפטית מוסמכת רשאית לחקור אותו. במיוחד מלגלג אלתרמן על הערותיו של רובינשטיין בנושא "כללי הצדק הטבעי": אלתרמן רואה בזה דוגמא מובהקת ובהחלט מביכה למצב שבו הבקיאיות והלמדנות של איש המקצוע נמצאים מנותקים מ"קרקע הצמיחה האנושית". בהקשר זה הוא מזכיר את קביעתו של היועץ המשפטי לממשלה בדבר חובת הממשלה "לדאוג לעשיית צדק במדינה" שהיא, לגביו, קנה המידה העיקרי לצידקת התביעה לחקירה משפטית, חרף כל הפלפולים הסמנטיים המושמעים כנגדו. המסקנה, בכל מקרה, היא אחת: חקירה תהיה!⁵⁶

ה

פרשת לבון לא היתה רק מבחן אישי ומנהיגותי של דוד בן-גוריון, וגם לא רק ויכוח קונסטיטוציוני: פרשה זו היתה – לדעת כל הפרשנים – התפרצות וולקנית של העימות הלאטנטי שבין "ותיקים" ו"צעירים" במפלגת פועלי ארץ-ישראל.⁵⁷ מלחמת הדורות במפלגה החלה כבר

באמצע שנות החמישים, וזאת בעת שראשי מפא"י (משה שרת, גולדה מאיר, לוי אשכול, זלמן ארן, פנחס ספיר ואחרים) הגיבו בחשד ובהסתייגות נוכח הופעתה של קבוצת צעירים (בכללם משה דיין, שמעון פרס, גיורא יוספטל ואבא אבן) שפילסה את דרכה במהירות אל צמרת המדינה והמפלגה, וזאת בחסותו ובתמיכתו הבלתי נלאית של דוד בן-גוריון. ההתנגדות לצעירים היתה על בסיס אישי ודורי, אך נלוו לה גם מניעים פוליטיים ואידיאולוגיים: "הצמרת הוותיקה" היתה מסויגת מעיקרה מתמונת העולם של הצעירים, והיא גילתה חששות עמוקים כלפי הרקע ה"בטחוניסטי" שלה (בעיקר דיין ופרס), נטייתה ל"ביצועים", הדבקות ברעיון הממלכתיות (במיוחד דיין), הניכור ביחס לערכים חברתיים, סוציאליסטיים וחלוציים (בכלל זה היחס השלילי להסתדרות והעדר זיקה ממשית מצידה לתנועה הקיבוצית), וכמו כן הגישה הפרגמטית לענייני חוץ (בראש ובראשונה האוריינטציה כלפי גרמניה). בעיני הוותיקים נראו הצעירים כאנשים פרגמטיים, שאפתנים עד בלי קץ, נטולי "ערכים", הפועלים לסילוק המנהיגות ההיסטורית של המפלגה כדי לרשת אותה ובתוך כך גם לעצב את מפא"י ואת המדינה בסגנון פוליטי וחברתי שאינו עולה בקנה אחד עם המסורת של תנועת העבודה. דגם הסכסוך הבין-דורי במפלגת השלטון הסתמן כבר בשלב הראשון של הפרשה, בתקופת "עסק הביש", אולם הוא נהפך לעימות חזיתי וגלוי רק בשלב השני של הפרשה: בשלב זה ניצבו זה מול זה שני המחנות היריבים – בן-גוריון ובעלי-בריתו הצעירים מזה, ומזה אנשי הצמרת הוותיקה של המפלגה שעשתה לשעה יד אחת עם פנחס לבון. ה"קרע בצמרת" היה מעתה לעובדה בלתי הפיכה, שהובילה בשלב השלישי של הפרשה לפילוגה של מפא"י ולכינונה של רפ"י.⁵⁸

בכתבתו בתקופת הפרשה לא הסתפק אלתרמן בניסוח כתב-ההגנה של בן-גוריון כאדם וכמנהיג לאומי, או בקביעת עמדה בסוגייה המשפטית. אלתרמן היה במפורש צד בסכסוך הפנימי במפלגה: הוא אהד את הצעירים, תמך בהם, גילה עוינות כלפי הצמרת הוותיקה, ובשלב השיא של הפרשה לא רק שהביע תמיכה גלויה בכל מהלכיהם – כולל פילוג – אלא שיתף איתם פעולה במאבקם בתוך המפלגה כ"מיעוט" מול "רוב", ולבסוף סייע בפועל בהקמתה של רפ"י. ההזדהות של אלתרמן עם הצעירים איננה ילידת הפרשה, אף כי נמצא לה ביטוי כבר בשלב הראשון שלה. אלתרמן קיים במשך שנים קשרים הדוקים עם כמה אישים מרכזיים בקבוצה (בעיקר עם דיין ופרס), רחש להם אהדה, העריך את יכולתם המדינית, ובהחלט ראה בהם את מנהיגי העתיד של מדינת ישראל. במיוחד העריך אלתרמן את משה דיין שבו ראה את התגלמות המופת של האדם הישראלי החדש, הצבר המיתולוגי, בחירו של דור בארץ ("העם אהב בך את ארץ-ישראל, אשר הנה פרושה עליך כמו שחר").⁵⁹ הוא איפיין אותו כמי שנושא בחובו מצבור של תכונות אישיות ראויות לשבת, שהן סימפטומטיות לבן-הארץ: מעשיות, אומץ-לב, היגיון ושכל ישר, דרך מחשבה לא שגרתית, שליטה עצמית, ויחד עם זאת גם "פיוט", היינו כושר דימוי, אסתטי ואולי גם חזוני, שאינו מנוטרל בהכרח על-ידי כשרון המעשה. ("בדין מצא אלתרמן הד לצירוף שהיה בו בין יצר פטאלי לבין יצר פראקטי" – כותב נסים קלדרון).⁶⁰ קשרים אמיצים שררו גם בין אלתרמן לבין שמעון פרס, שטרח במשך שנים לשתף את אלתרמן בסיוורים שונים אותם ערך ברחבי הארץ: בנקודות התיישבות שונות, באזורי הספר, וכן במתקנים צבאיים (בכללם התעשייה הצבאית, הכור בדימונה), ובאירועים בעלי אופי בטחוני (פריקת הנשק מצרפת ערב מלחמת סיני, וכן מעמד שיגורו של הטיל "שביט 2").⁶¹ אלתרמן ידע להעריך, גם הודות לסיוורים אלה, את כושר העשייה של פרס בעיקר בתחום הבטחוני, שלגביו גילה עניין ורגישות מתמידים. ראוי לציין כי גם דיין וגם פרס,

שניהם אנשי ספר, היו מעריצים מובהקים של שירת אלתרמן; מכאן שמערכת היחסים שבין המשורר לבינם היתה מושתתת על עיקרון ההדדיות.⁶²

סימן חותך לתמיכתו של אלתרמן בצעירים הוא מאמרו הפותח את סידרת מאמריו בשלב השני של פרשת לבון.⁶³ מאמר זה הוא כתב-הגנה על הצבא ועל מערכת הביטחון, נושא שהיווה גם הוא את אחד ממוקדי המתח של פרשת לבון: אלתרמן מגיב בו על מאמר שנוי במחלוקת של יהודה גוטהולף, "צבא העם וכבודו", העורך השוואה בין פרשת לבון לפרשת דרייפוס, וכן על האשמות שהיפנה פנחס לבון כלפי מערכת הביטחון הן בעדותו בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת והן בראיון לעיתון **דבר**.⁶⁴ אף שאלתרמן תובע במאמר זה "בירור" מידי ואובייקטיבי של דברי הביקורת החמורים של לבון שמהם משתמע, לדבריו, כי הכוח הצבאי המגן על ישראל הוא "מעין עולם תחתון של תככים ופחדנות ושקר", נראה בעליל כי אלתרמן מפקפק באמיתותם של דברים אלה: שכן בפועל מכוונת הביקורת של לבון כלפי מערכת הביטחון כפי שלמד להכיר אותה בשנים 1954-1955, היינו בעת ששמעון פרס שימש כמנכ"ל משרד הביטחון ומשה דיין היה רמטכ"ל – שני אישים שלהם רחש אלתרמן אמון מלא. אלתרמן, לשיטתו, מגן על הצבא (מאז ומתמיד היה צה"ל מושא הערצתו),⁶⁴ אם כי מובלעת כאן גם השאיפה לטהר את שני האישים שהוטל בהם דופי, וזאת מתוך הנחה כמעט ודאית כי דברי לבון אינם נכונים. זאת ועוד: אלתרמן יוצא במאמר זה גם להגנה אישית על שמעון פרס, אשר הותקף על-ידי לבון בעקבות עדותו בפני ועדת אולשן-דורי (בינואר 1955). אלתרמן מחייב באופן קטיגורי את עצם מתן העדות, ואף מצדיק את סירובו של פרס לדווח עליה לשר הממונה עליו – סירוב שעורר עליו, יותר מכל, את רוגזו וחשדו של פנחס לבון.⁶⁵

אין זה המקרה היחיד שבו יוצא אלתרמן להגנה על הצעירים. זמן קצר אחר-כך – לאחר פרסום מסקנות ועדת השבעה – תוקף אלתרמן שוב את העיתון **דבר** בעקבות מאמר מערכת שהתריע על "כוונות של חסלנות" ביחס ללבון. טענתו היא, כי "לא העיתון ולא מוסדות המפלגה ואישיה לא גינו כוונות חסלנות בשעה שהמזכיר הכללי של ההסתדרות נופף בעצמו את כלי המשחית הזה על עתיד חייהם הציבוריים והמדיניים של אנשים צעירים, מלאי כוח וכישרון, אשר עם ישראל כבר חייב להם לא מעט עד עתה, ושעוד הם עתידים להיות לו מקור ביטחון ועוצמה".⁶⁶ דברים בוטים אלה נאמרים בתקופה שבה התמיכה הציבורית בפנחס לבון מגיעה לשיאה, ואילו יוקרתם של הצעירים (במפלגות, בעיתונות, בקרב האינטליגנציה) היא בשפל המדרגה. אלתרמן אף איננו נרתע, בהמשך הפולמוס, לדבר באורח מפורש על המטען החיובי של מושגים כמו "ביצועיזם" או "בטחוניזם", שנעשו בעידן הפרשה לכינויי-גנאי לצעירים ולשיטתם.⁶⁷ על שמעון פרס מגונן אלתרמן גם בשלב השלישי של הפרשה, וזאת בעקבות התפטרויותיהם המאולצות שלו ושל יוסף אלמוגי מממשלת לוי אשכול. הביקורת על אשכול בעקבות מהלך זה מוצגת כעניין עקרוני, ואילו התמיכה בפרס היא על בסיס אישי מובהק. אלתרמן מדבר על "שני אנשים רבי-יכולת, אשר בשביל אחד מהם – בשביל סגן שר הביטחון – מסמל סילוק זה, ללא דבר תודה, קטיעת עבודה רצופה של תקופה שלמה, עבודה שנעשתה בכשרון ומעוף שמעטים כמותם אצלנו ותוך הזדהות ונאמנות שהיו לשם-דבר".⁶⁸ בדפי הטיוטה שלו יש התייחסות נוספת לעניין זה: תוך כדי ויכוח עם ישעיהו אברך, המצוטט כמי שאמר כי "כל בר תמותה הוא בר החלפה", קובל אלתרמן, בינו לבינו, כי בעל המאמר "לא אמר למשל שברמה ובמעוף ובראיה למרחוק שבהם טיפל סגן השר הזה בענייני בטחון לא קל למצוא לו מליף". בכלל, היחס המיוחד כלפי פרס ודיין מתבטא בהרחבה בפנקסי העבודה: בהם עוקב אלתרמן מתוך עניין רב ואהדה גלויה אחר התבטאויות ציבוריות שונות של

שני האישים, מצטט בהרחבה ראיונות שנערכו איתם, קורא ומסכם דברים שנכתבים על ידם, מקדיש מחשבה להבנת מהלכיהם, וכן תוקף בחריפות את מתנגדיהם. בהקשר אחד הוא אף מדבר על משה דיין, שמעון פרס וכן על ס. יזהר כעל "קבוצה חד-פעמית". אכן, להוציא את בן-גוריון, אין ספק כי משה דיין ושמעון פרס הם האישים הפוליטיים המקובלים עליו ביותר.

תמיכתו המלאה של אלטרמן בצעירים מובילה לעימות בלתי נמנע בינו לבין הצמרת הוותיקה של מפא"י שהאישים המובילים בה היו ג. מאיר, ז. ארן, פ. ספיר וכמובן גם אשכול עצמו. אלטרמן היה מודע בהחלט למלחמת הדורות במפלגה ואף היה לצד בה: לא רק שהוא מבקש לשפר את דימוים של הצעירים ולקדם את האינטרסים שלהם, אלא שהוא גם משמיע ביקורת כלפי ראשי מפא"י על שלא השכילו להכיר בערכם הסגולי של הצעירים ולא איפשרו את השתלבותם הסדירה במנהיגות הלאומית. עם שהוא משמיע את שבחם של הצעירים מדבר אלטרמן, מיניה וביה, בגנותה של הצמרת הוותיקה (במאמרו "לישרים תהילה"):

צמרת נוכחית זו, אשר קשה לראות בה רק דמויות מופת לערכי התנועה, מיאנה להבין ולהרגיש כי מפלגה כמפא"י צריכה לברך שבע ביום על קבוצת אנשים צעירים זו שקמה לה, קבוצה חד-פעמית מבחינת השלב ההיסטורי שבו היא נועדה למלא את תפקידה, קבוצה מעורה במסורת התנועה ובנאמנות לה ופתוחה לרוחות הזמן החדש... אנשי הצמרת לא ידעו, ביחס לאנשי הקבוצה הצעירה הזאת, אלא גישה אחת, גישה של לחש השבעות מפני רוחות ומזיקים ולחישה על המכה: צעירים ריקים, צעירים רודפי שלטון, צעירים נדחקים אל עמדות-מפתח. ותיקים מבוהלים אלה לא הרגישו כי דבריהם הבלתי-פוסקים והנמרצים כל-כך, על הידחקות מבעיתה זו של צעירים, משווה לעמידתם מראה של היצמדות קוצפת וחרדה אל עמדות שליטה והתגוננות... מראה לא טבעי ולא סימפטי הרבה יותר מכל הידחקות של צעירים...⁶⁹

פיסקה זו משלבת בתוכה אמירות שיש להן מקבילות רבות במאמרים אחרים של אלטרמן, וכן בפרגמנטים שונים ששימשו כמעבדה למאמרים אלה. בכל אלה חוזרים ומופיעים ביטויים המשקפים לא רק את הערכתו לצעירים ואת האמון המלא שהוא רוחש כלפיהם, אלא גם כאלה המשקפים את תחושת הזלזול שלו כלפי ותיקי מפא"י, אשר חרף דימוים העצמי המוצהר אין הוא מוכן לראות בהם את נושאי הדגל של הערכים המסורתיים של תנועת העבודה. לעומת זאת מציג אלטרמן דימוי חיובי של הצעירים, תוך פולמוס עם הדימוי השלילי, ה"קרייריסטי", המוענק להם על-ידי הוותיקים: דווקא בהם הוא רואה – כלשונו בפנקסו – "מיזוג של ישן וחדש", סינתזה רצויה וראויה לשבח בין המסורת של תנועת העבודה לבין תפישות מודרניות הנענות לתמורות ולצרכים של הזמן המשתנה.

כמו דבריו האחרים בפרשה, גם היגדים אלה עוררו מחאה ופולמוס: אלטרמן הותקף על-ידי ראשי מפא"י, על-ידי סופרי עיתון ההסתדרות **דבר**, וכן על-ידי קוראים-כותבים. "מאימתי מזלזלים אנו בחוכמת זקנים?" – כותבת שרה מרגלית מכפר ורבורג. "איך הרשית לעצמך להכפישם כה ולהלבין פניהם ברבים?... האם לא אלה הם שהחזיקו בידיו של ד. בן-גוריון ועזרוהו כל השנים?"⁷⁰ חריפים במיוחד הדברים שאותם משמיע חבר-הכנסת ישראל גורי, מראשי המפלגה: "אחרים השמיצו, השפילו כבוד יריבים, הציגו אותם בציבור כחדלי אישים... נתן א. הוציא כל יריביו לדעה בענין הזה מחוץ לתחום של אנשים ישרים, וכל אדם ישר – לפי חלוקה זו –

צריך להיבדל מהעדה הרעה הזאת".⁷¹ זלמן ארן, שנמנה על ה"טרויקה" השלטת במפא"י, כתב בתגובה על דברי אלטרמן כי "מן הדין לקבוע שנתן א. קיים את המצווה של הסרת חסינות מה'ותיקים' של צמרת מפא"י". הוא גם גורס כי טיעוני אלטרמן בדבר בלימת הצעירים על-ידי הצמרת הוותיקה הם משוללי יסוד.⁷² אלטרמן מתייחס להאשמות אלה בכובד-ראש: הוא רושם לעצמו את ראשי הדברים בפנקסיו, ואף מברר את טיבם בינו לבין עצמו, כגון: "...עמדתי על הניגוד המשוער בין הערכים המוצהרים של קבוצת ותיקי מפא"י ובין התנהגותה... שיש בה פחדנות והתחמקות וחוסר עקביות וטשטוש עיקרים" (זאת בתגובה על דברי ישראל גורלי). ובאשר לדברי ארן: "הוא בא לחזור על דברי ואינו מפריך אותם".⁷³ לא רק ברשות הרבים, אלא גם ברשות היחיד נראה אלטרמן כמי שמשוכנע לגמרי בצידקת דרכו.

את החשבון הכולל עם הצמרת הוותיקה – למעשה עם מפא"י ההיסטורית – עורך אלטרמן כעבור מספר שנים במסגרת הפרק העשרים ואחד של ספרו הסאטירי **המסכה האחרונה**, שכיום נוטים לראות בו את הצוואה הרוחנית והחברתית של הסופר.⁷⁴ באמצעות מבנה אליגורי – הרצאת תולדותיה של "תרבות נעלמה" ששרידיה מוצגים בתערוכה ארכיאולוגית – תוקף אלטרמן בעוקצנות חסרת תקדים בכתביו את "הלשכה או הצמרת", המתוארת כגוף המאוכלס בעסקנים זקנים, תאבי שלטון, אנטי דמוקרטיים, נטולי ערכים ועקרונות, והוא גם תולה בהם תכונות קיבוציות כמו צביעות, העדר יושר, ריקנות, פחדות, חוסר מעוף וכיו"ב. אלטרמן מזכיר בלשון מרוכזת את "הפולמוס הגדול" – הכוונה לימי הפרשה – וכן את העימות שהתחולל בין "הלשכה" לבין "מייסד הממלכה" שלא נודע מיהו, הואיל ואנשי "הלשכה" טרחו, כביכול, להעלים את שמו מקורות האומה. הוא אף מרחיב את טיעונו מעבר לתחומי ה"פולמוס", שבהקשרו מתוארים אנשי הצמרת כמי שהקפידו על כך כי "אי-הצדק צריך לא רק להיעשות אלא גם להיראות", בזה שהוא מציג אותם כאנשים אשר אינם מסוגלים, מעצם טיבם, להתמודד עם ממדיה האמיתיים של ההיסטוריה בת-זמנם ("מעשה הקמת הממלכה"), והוא רואה בהם, עקב זה, כמי שנושאים באחריות להתנוונות החזון שבעטיו קמה הממלכה, טענה שפירושה בהקשר הכולל של הספר הוא הפקרת הציונות. מסתבר, אפוא, שגם לאחר ששככה הפרשה המשיך אלטרמן להיאחז בעמדתו המופרכת: ואף שדבריו נאמרו הפעם במודוס שונה, נראה בעליל שחרף הביקורת שהוטחה נגדו בשעתו לא חזר בו כהוא-זה מן המסקנות אותן הסיק ומן הסגנון שבו נקט במאמרים השונים שנכתבו בעצם ימי הפרשה.

1

בצד העימות עם המנהיגות הרשמית של מפא"י היה אלטרמן נתון בתקופת הפרשה בפולמוס עם עוד שני גורמים פוליטיים-ציבוריים: מפלגות השמאל ואנשי הרוח. יחסו המסורתי של אלטרמן אל מפלגות השמאל היה תמיד דו-ערכי: אלטרמן היה מבקר חריף של מפ"ם עוד בראשית שנות החמישים, בעיקר על רקע האוריינטציה הפרו-סובייטית של מפלגה זו. ביקורתו של אלטרמן בנדון זה באה לידי ביטוי חריף במיוחד בתקופת משפטי פראג ומוסקבה (בשנים 1952-1953), והיא זכתה גם לתגובות שכנגד. מצד אחר הסתייג אלטרמן מן ההחלטה ההיסטורית של בן-גוריון לפרק את הפלמ"ח, ובכך התייצב בפועל לימין מפ"ם, ובעיקר לצד אנשי הקיבוץ המאוחד שהנהיגו ארגון זה.⁷⁵ יחס אוהד במיוחד מגלה אלטרמן כלפי אחדות העבודה: הוא מקדם בברכה את הפילוג שחל במפ"ם ב-1954- אשר בעקבותיו קמה מפלגה זו (שנקראה "לאחדות העבודה-פועלי-ציון") המייצגת, לטעמו את הפלג הציוני-הקונסטרוקטיבי שבמפלגת הפועלים מאוחדת. אלטרמן מגלה

הערכה רבה לקיבוץ המאוחד, שהוא התשתית החברתית והפוליטית העיקרית של מפלגה זו, ואף מקיים קשרים הדוקים עם אחדים מאישיה של תנועה זו. יחד עם זה היו לו במרוצת השנים מחלוקות נוקבות עם אחדות העבודה בנושאים שונים – כגון ביחס להיבטים אחדים ביחסי ישראל-גרמניה.⁷⁶

חרף יחס דו-ערכי זה, חייב אלטרמן תמיד את ההתקרבות בין מפא"י לבין מפ"ם ואחדות העבודה: הוא כינה אותן "המפלגות האחיות-היריבות", ראה בהן חלק בלתי נפרד מאותו "גוש איתן ששמו תנועת העבודה", ולכן עודד תמיד כינון של קואליציות בהשתתפות שלוש מפלגות הפועלים אשר רק הן עשויות להבטיח, לדעתו, את המשך התנופה החלוצית בבניין המדינה והארץ. בהזדמנויות שונות אף קרא לאיחוד תנועת הפועלים.⁷⁷

בתקופת הפרשה נקלע אלטרמן ליריבות קשה ובלתי מתפשרת עם שתי מפלגות הפועלים גם יחד – מפ"ם ואחדות העבודה. אף שבעת פרוץ המשבר ב-1960 השתתפו שתי מפלגות אלה בקואליציה הממשלתית, גיבשו שתיהן (ובכלל זה היומונים של שתי המפלגות) קו אנטי-בן-גוריוני תקיף, והן היוו גורם מרכזי בחזית הפוליטית והציבורית שהתייצבה לצד לבון ואל מול בן-גוריון והצעירים. מנהיג מפ"ם מאיר יערי היה יריב קשה של בן-גוריון, והוא היה גם הראשון שתיאר את פרשת לבון כ"דרייפוסיאדה". יש מי שגורס כי התנהגותן של שתי מפלגות אלה בפרשה היתה מונעת, בין היתר, על-ידי המרירות שהצטברה אצלן כלפי בן-גוריון על רקע שורה של מחלוקות ועימותים שהיו בינו לבינו מאז קום המדינה: פירוק הפלמ"ח, הביקורת על ה"סטייה" הפרו-סובייטית, יחסי ישראל-גרמניה, כינון הקואליציה עם הציונים הכלליים ב-1955, תפיסת ה"ממלכתיות" על מכלול היבטיה ועוד.⁷⁸

ביקורתו של אלטרמן על אחדות העבודה ומפ"ם, מוצאת את ביטויה לראשונה בעת המשבר הממשלתי במרץ 1961, שבמהלכו פסלו שתי המפלגות את דוד בן-גוריון מלעמוד בראש הממשלה. אלטרמן מגיב על כך באומרו כי בעיניו זהו "מעשה-החרמה שאין לו שחר מבחינה הסטורית ואין לו צידוק בהשתלשלות העניינים בהווה".⁷⁹ לאחר הבחירות של קיץ 1961 הוא יוצא בהתקפה חריפה על סגנון מערכת הבחירות שבו נקטו מפלגות המיעוט. סגנון זה הצטיין, לדעתו, ברכילות, בדמגוגיה ובדיבה אישית, כשכל זה נעשה, כביכול, בשם "קדושתם של ערכי תנועת העבודה". אל מול זה – מעיר אלטרמן באירוניה – מתעורר הרצון לנוס "אל אותו תחום חסר כל ערכים ומלא קרייריזם ושאיפת שלטון פלילית של צעירי בן-גוריון".⁸⁰ ואילו במהלך המשא-ומתן הקואליציוני שלאחר הבחירות תקף אלטרמן את שתי המפלגות על שהן עושות הכול כדי למנוע כינון ממשלה חדשה בראשות מפא"י.⁸¹ הוויכוח התחדש במלוא תוקפו ב-1965, וזאת בעקבות התנגדותן העיקשת של שתי המפלגות לתביעה החוזרת של בן-גוריון (הנסמכת מעתה על חוות-הדעת של היועץ המשפטי והמלצת שר המשפטים) להקים ועדת חקירה משפטית. אלטרמן מערער, לכן, אחד לאחד על תקפותם של הנימוקים המושמעים על-ידי דוברי מפלגות השמאל – בין אם אלה נימוקים שאופים משפטי, ובין אם אלה נימוקים שאופים ציבורי או בטחוני. בעיקר הוא תמה על התנגדותה "העקבית והנוקשה" של אחדות עבודה לביור זה: "התנגדות זו להעמדת דברים על תיקונים ועל הבהרתם, ביחוד בעניינים הקשורים בבטחון היא כה בלתי-מובנת, כה לא הולמת את רוח עיקריה של מפלגה זו, עד כי אין ברירה אלא להימנע גם הפעם מלבקש הסבר לכך". אלטרמן יוצא גם להגנה אישית עיקשת כנגד הכשפת בן-גוריון מצד זה של המיתרס – הוא מציג כאבסורדיות הן את טענותיה של אחדות העבודה, כי בן-גוריון היה לאזרח מפר חוק, והן את טענות מפ"ם, כי התבטאויותיו הן בגדר איום על הדמוקרטיה. עם זאת חוזר אלטרמן ומשמיע,

בעצם ימי הפרשה, את התביעה לאיחוד תנועת העבודה: שכן, לדעתו, דווקא לאחר שהוכח מבחינתו שוב (בבחירות של שנת 1961) כי מפלגות אלה הן "גופים סטאטיים וסתגרניים, למרות שהן מייצגות את העידית של תנועת-התחיה העברית", לא נותר אלא למצוא דרך לשלב אותן במסגרת מפלגה אקומנית שתייצג את מיגוון הזרמים של תנועת הפועלים בארץ.⁸²

דוברי מפלגות השמאל – במיוחד זה של מפ"ם – אינם נותרים אדישים מול התקפותיו של אלטרמן. אלטרמן מואשם על ידם בפולחן האישי, בניצול טיעונים משפטיים לצורך קידום אינטרסים פוליטיים ובחזוור אחר הצעירים. נוקב מכולם הוא מאמרו של מנהיג מפ"ם מאיר יערי, הנכתב בתגובה על המאמר שבו ביקר אלטרמן בחריפות את דרכה של מפ"ם נוכח הישגיה הדלים בבחירות לכנסת החמישית. בראשית דבריו מגלה יערי – כמו מבקרים אחרים של אלטרמן באותה עת – עד כמה עמוקה זיקתו לשירת אלטרמן: בו, באלטרמן, הוא רואה את אחד היחידים ש"שירתם כאילו מתמזגת עם תמצית-חיינו". עירי מודה כי אין הוא יכול להזכיר שיר כמו "מגש הכסף" – פרי עטו של אלטרמן – "בלי שהריגוש יציף את כל כוליו". הוא אף מדגיש כי למרות זיקתו המוצהרת למפא"י השכיל אלטרמן במרוצת השנים "להחזיק את ראשו על-פני המים ולקיים את עצמאות ראייתו". מה גדול לכן השבר – לדידו של יערי – משעה שאלטרמן התגייס כל כולו "לשירותם של ד. בן-גוריון ונושאי-כליו במלחמתם נגד לבון עם כל הכרוך בכך". הוא מגנה, אפוא, את פולחן האישי ביחס לבן-גוריון, ותוקף באופן בוטה את זיקתו של הכותב אל "נושאי-כליו" של בן-גוריון – משה דיין ושמעון פרס, המתוארים כאינטרסנטים וכאקטיביסטים המנוכרים ל"ערכים פועליים וחלוציים". יערי מביע תמיהה כיצד מסוגל נתן אלטרמן, שהיה מקורבו של לוחם הומניסט דוגמת יצחק שדה, להתפעם כל-כך מאישים כמו דיין ופרס, בעוד שתנועה חלוצית ובונה כמו "השומר הצעיר" זוכה מפיו לקיתונות של רותחין.⁸³

חריף ונוקב הוא גם הפולמוס עם אנשי הרוח. אלה היו יריב קשה לבן-גוריון בתקופת הפרשה. התייצבותם לצד לבון ונגד בן-גוריון היתה מיידית ותקיפה, היא זכתה לתהודה ציבורית רחבה ולאשראי של אמון מן הציבור, והיא פגעה מאוד במעמדו הפוליטי וביוקרתו של ראש הממשלה. בן-גוריון עצמו נפגע באופן אישי מעמדתם של אנשי הרוח: "יותר מכל מנהיג אחר בישראל" – כותב מיכאל בר-זוהר – "היה בן-גוריון מקורב לאנשי-הרוח, קיים עם רבים מהם מפגשים תכופים והתכתבות שופעת ופוריה, נאבק ללא ליאות לרתום אותם להעשרת ערכי המוסר והתרבות של האומה, התייחס בחרדת-קודש לעולם שייצגו. ודווקא הם קמו עכשיו נגדו".⁸⁴ נתן ינאי מוסיף כי בן-גוריון הופתע והתאכזב מעמדתם של אנשי הרוח כיוון שהיה משוכנע כי הוא מגן בעמדתו דווקא על דברים שהם צריכים היו להוקיר – כמו נושא הפרדת הרשויות, מניעת פלישת הממשלה למגזר המשפטי, מתן זכות שווה לשני צדדים בסכסוך כדי להשיג צדק ועשיית צדק במשפט. לדעתו, הזיקה לו עמדתם של אנשי הרוח בזה שהעניקה משמעות מוסרית להאשמות ולחשדות שנבנו על-ידי יריביו. הוא אף גורס כי החלטתו המאוחרת של בן-גוריון לחזור ולהילחם על נושא הפרשה נבעה מרצונו להסביר את עמדתו במיוחד לציבור זה ולקבל ממנו "הסכמה והכרה".⁸⁵ גם במקרה זה יש הגורסים כי אירועי הפרשה חשפו מתחים חבויים בין בן-גוריון – כמנהיג סמכותי – לבין האינטלקטואלים; אי-לכך יש לראות בפרשה, בין היתר, את קיצה של ההרמוניה ששררה בינו לביןם, ובין מפא"י כמפלגה לבין האינטליגנציה בכלל, לאורך השנים שמאז קום המדינה.⁸⁶

שוב מתייצב אלטרמן אל מול חזית אנטי-בן-גוריונית, כשהפעם הוויכוח הוא, למעשה, בינו לבין עמיתו: שהרי הקבוצה שבה מדובר כללה לא רק אנשי אקדמיה רבי-יוקרה, אלא גם סופרים, פובליציסטים ועיתונאים, בכללם אישים כמו נתן רוטנשטרייך, גרשום שלום, יעקב טלמון, דב

סדן, ש.י. עגנון, לאה דולברג, שמעון הלקין וחיים גורי. לימים נשמע גם קולם של סופרים אחרים – ותיקים וצעירים – דוגמת ש. שלום וחנוך ברטוב. ברם, מראשית דרכו בשלב השני של הפרשה מאותת אלטרמן בצורה חד-משמעית כי דרכם אינה דרכו. עמדתו זו באה לידי ביטוי בתגובתו המהירה והנוקבת לכרוז שפירסמו אנשי הרוח ב-12 בינואר 1961 – בימים שבין פרסום מסקנות ועדת השבעה לבין הדחת לבון – ועליו מתנוססות חתימותיהם של 150 פרופסורים, מורי אוניברסיטאות, חוקרים וסופרים. קדם לכרוז גילוי-דעת נגד בן-גוריון, שפורסם כשבועיים קודם לכן, ונלוו לו מאמרים ופרסומים שביקשו לאשש את המהלך הפותח במאבק הקולקטיבי של האינטלקטואלים בנושא הפרשה: טיעונם של אנשי הרוח מתמצה באישור זיכוי של לבון בוועדת השבעה, בהפניית אזהרה כלפי מפא"י שלא להדיח את לבון ממעמדו הציבורי כעונש על מאבקו לטיהור שמו, ובהשמעת ביקורת על התנהגותו של בן-גוריון, המסרב לשאת באחריות קולקטיבית להחלטת הממשלה, תוך שהוא מנסה ליצור רושם כאילו "קיום המדינה תלוי בעמידתו של אדם מסוים בראשה". בזה – ובכל מה שנלווה לזה – רואים החותמים משום סכנה חמורה לדמוקרטיה.⁸⁷

תגובתו של נתן אלטרמן, שיש בה לא מעט אירוניה על "האולימפוס האקדמי", נוגעת למכלול עניינים הנזכרים בכרוז או בהתבטאויות המסתעפות ממנו: הוא מציג באורח חיובי את התנהגותו של בן-גוריון בכל שלבי הפרשה, תובע בכל תוקף להוסיף ולתת לו אשראי ציבורי, מביע תמיהה על כך כי דווקא אנשי הרוח מגלים התנגדות לדבקתו של ראש הממשלה בפרוצדורה המשפטית, וגם דוחה את נסיונה של קבוצה זו לשלול מן המפלגה את האופציה לבדוק את כשרות האמצעים בהם עשה לבון שימוש בעת מאבקו לטיהור שמו ואף להסיק מכך מסקנות. חריפים במיוחד הם דברי הסיכום שלו, המטילים דופי בקבוצה זו שדובריה בחרו – למגינת ליבו – להתייצב בפני הציבור כאילו היו אזרחים שמעל לכל חשד:

לא, מסע זה של אנשי הרוח בישראל, מסע של החשדה נמהרה וטוטאלית, מסע של אנשי רוח מתנשאים, לא ייזכר כתופעת כבוד של ביקורת ציבורית ושל נאמנות לאמת. אנשי הרוח במדינת ישראל המזדעזעים מפני כל מה שנראה להם כפולחן אישיות כלפי בן-גוריון, צריכים היו אולי להזדעזע קצת, גם לנוכח העובדה שנציגיה של האינטליגנציה העברית עטו על אדם זה במסע של הוקעה ועלבונות והחשדה ואשמות-שחיתות במידה אשר שום איש ציבור לא זכה לה במדינה זו. דומני שאנשי הרוח בישראל היו צריכים אולי להזדעזע קצת מן עובדה שהרוח אשר אותה הם מייצגים כאילו נשאה וסחפה במחי אחד את כל עברו וזכויות פעליו של האיש הזה – אשר אפשר אולי למצוא לו בכל-זאת צד זכות בבנין הדמוקרטיה המדינית, ובתחיה הרוחנית של ישראל – והוקיעו אותו כסמל הריקבון והפחדנות הנפשעת... יש רק לקוות כי מכל הסתערות ההוקעה הלוהטת הזאת, ישאר בבוא הזמן רק להט קל של סומק בושה בלחיי מחולליה.⁸⁸

אלטרמן מטפח קו זה גם במאמרים אחרים הנכתבים באותו זמן, תוך שהוא חוזר ומדגיש במיוחד את התנגדותם של אנשי הרוח לפרוצדורה המשפטית: כך בעקבות נאומו של נתן רוטנשטרייך בישיבת ההדחה במרכז מפא"י, שבה גינה הכותב את ההליכים הלקויים הנהוגים במפלגה, שיש בהם משום ויתור על עיקרון הפרדת הרשויות שבתהליך השיפוטי. אם כך – תוהה אלטרמן – כיצד "איש כמוהו ואלה שהם תמימי דעים עמו, לא רק יתעלמו מהשתבשות מסוכנת זו שבתחום חוקי

המדינה אלא אף יראו בערעור עליה התנכלות למשטר הדמוקרטי? הסבריו של רוטנשטרייך, שכלוהל בהם התייחסות ביקורתית לדברי אלטרמן, משמשים רקע למאמר נוסף, שבו מנמק אלטרמן בפרוטרוט את הצורך הבלתי נמנע, לדעתו, להקמת ועדת חקירה משפטית, חרף סיכומיה של ועדת השבעה. בתוך כך הוא מביע תמיהה כיצד היוקרה המדעית והמוניטין המעוררים "יראת-כבוד ראויה וצודקת" של בעל הדברים – שהוא גם נציגו של ציבור שבהחלט עושה רושם – מנוצלים על ידו לצורך מתן גיבוי לעמדה משובשת מעיקרה. פרסום הדו"ח של תא הסטודנטים של מפא"י הגורס בזכות חקירה מקנה לאלטרמן הזדמנות נוספת לתקוף את אנשי הרוח.⁸⁹

בוויכוח עם אנשי הרוח אין אלטרמן מסתפק במילים בלבד: 1- בפברואר 1961 – זמן קצר אחרי פרסום הכרוז של "אנשי הרוח" הירושלמיים – מתכנסת בבית הפרקליט בתל-אביב אסיפה של סופרים, אמנים ואנשי מדע, וזאת בניסיון לארגן גוף חלופי, פרו-בן-גוריוני, המורכב גם הוא מ"אנשי רוח": מלבד נתן אלטרמן עצמו השתתפו בכנס זה הסופרים חיים הזז, יהודה בורלא, מנחם דורמן, ישראל זמורה, ב.י. מיכלי, ראובן אבינועם, וכן אנשי מדע דוגמת חיים שיבא, יגאל תלמי, אהרן קציר, י. שאקי ואחרים. אלטרמן, שבעבר נמנע כמעט לחלוטין מלהופיע בציבור, היה אחד הדוברים המרכזיים באסיפה. דבריו הם חזרה על המוטיב המרכזי במאמריו באותם ימים: "אם נגזר", אמר אלטרמן, "כי בן-גוריון יגמור את דרכו" כאשר הוא מנודה בשל עמדתו בפרשה, הרי טוב שהתפטרות זו באה בשל עניין כה חשוב ועקרוני. מוזר כי האדם שהניע את כל גילוי העובדות ב'פרשה' הוא המואשם עכשיו כחושש מפני גילוף של עובדות... אבסורד הוא שעמידתו העקרונית על שמירת יסודות הדמוקרטיה מוצגת כסכנה לדמוקרטיה דווקא על-ידי אנשי רוח המחנכים על-ידי כך את הציבור לפירוש מוטעה של תופעות ולעיוות האמת". לפי הדיווח שנמסר בעיתון **דבר** הסתיימה האסיפה בהחלטה להטיל על קבוצת חברים – בהרכב חיים הזז, נתן אלטרמן, מנחם דורמן וחיים שיבא – למצוא דרך לתגובה על "השתלשלות הפרשה והשתקפותה המסולפת, לפיה מהווה בן-גוריון סכנה לדמוקרטיה בעוד שלמעשה הוא עומד על עיקרון יסודי של משטר הדמוקרטי".⁹⁰ אף שלפעילות זו לא היה המשך, הרי שיש בה כדי להמחיש את נחישות הדעת של נתן אלטרמן בהתייצבותו אל מול אנשי הרוח שקמו נגד בן-גוריון.

האנטגוניזם שבין אלטרמן לבין אנשי הרוח והסופרים מוסיף להתקיים גם בשלב השלישי של פרשת לבון. ניתן למצוא לכך ביטוי נרחב למדי בפנקסי העבודה של אלטרמן, שבהם הוא מרבה לרשום את דברי הביקורת שהושמעו נגדו בחוגים אלה, וכן כמה מהגיגיו הנוגעים להיבט זה של הפרשה. במקום מסוים נמצא סיכום בראשי פרקים של מאמר שפירסם חנוך ברטוב, ואשר שימש, בהמשך, נושא להתכתבות בין השניים. אלטרמן גם מזכיר דברים שהשמיע גבריאל מוקד בהתכנסות בבית הסופר שדנה בעמדת הסופרים בפרשה, בהם הוא מסתייג ממנו. "איך קורה" – מצטט אלטרמן את מוקד – "סופרים חשובים ונערצים מוצאים עצמם בחבילה אחת עם סבי הנועז ועם שייקה הנורא?!" (הכוונה לעיתונאים שבתאי טבת וישעיהו בן-פורת שנמנו על תומכי ב.ג.).⁹¹ עמדתו הכוללת בסוגייה זו מתמצית במשפט סיכום מסועף שנכתב ערב הבחירות לכנסת השישית, ובו חוזר אלטרמן וקובע כי "רק בתוך אווירה משובשת זו יכול היה להתחולל אותו חזיון של כרוז החתום על-ידי מאות אנשי רוח, סופרים ואמנים, שקבעו כי 'אסור לכפות בדרך בלתי-דמוקרטית פעולות שרוב העם אינו רוצה בהן', בלי להסביר אף בחצי דיבור מדוע אין הדרישה להתחשב בממצאיו של היועץ-המשפטי ובהמלצת שר-המשפטים דרך דמוקרטית ומדוע דמוקרטית יותר הדרך המתעלמת מכך והכופה על המפלגה החלטה מצפונית באיום של התפטרות,

ולפי איזה משאל קבעו אנשי הרוח מהו רצונו של רוב העם ומאימתי נעשה רצונם המשוער של רבים נימוק ודגל וסמל מקודש לאנשי הרוח".

אולם גם בשלב זה של הפרשה ניתן למחלוקת שבין אלטרמן לבין אנשי הרוח ביטוי פומבי: היה זה במאמרו "ההיסטוריה של העת החדשה" בו חתם אלטרמן, למעשה, את השתתפותו בעיתון **דבר** שנמשכה ברציפות מאז שנת 1943.⁹² מאמר זה מוקדש להתפלמסות עם יהושע אריאלי, אחד האישים הבולטים בקבוצת אנשי הרוח ומראשי "מן היסוד", שספרו **הקנוניה** הוא כתב האישום החמור ביותר שנכתב נגד בן-גוריון והצעירים מאז ראשית הפרשה. לדעת אריאלי ראשיתה של הפרשה ב"קנונייה" של דיין ופרס שניצלו את "עסק הביש" כדי להיפטר מלבון החף מכל עוון ולאפשר את שובו של בן-גוריון למשרד הביטחון, המשכה בניסיון שיטתי של בן-גוריון "לשבור" את לבון הנאבק למען טיהור שמו מתוך חשש כי מאבק זה מערער על מעמדו ומעמדם של בעלי-בריתו, וסופו ב"תוכנית מדינית גדולה" של בן-גוריון ונאמניו לסילוק ההנהגה הוותיקה ולחיסול המשטר הקואליציוני כדי לבסס מחדש את שלטונו ואת יוקרתו הלאומית תוך הישענות מוחלטת על הצעירים, כאשר התביעה לחקירת "עיוות הדין" משמשת בידו אמצעי בלבד המופעל בצורה צינית לשם הגשמת מטרתו. "קישור זה של אינטרס פוליטי, לגיטימי כשלעצמו, עם התכחשות לאמת עובדתית" – קובע אריאלי – "הוא אשר עיצב את דרכם המדינית... של דוד בן-גוריון ותומכיו".⁹³ על-פי גירסה זו לא רצה בן-גוריון כלל להגיע לחקר האמת, והתביעה להקמת ועדת חקירה משפטית היתה טכסיס שנועד לקדם צרכים פוליטיים. כפי שמעידים פנקסי העבודה, קרא אלטרמן את ספרו של אריאלי בשקידה רבה, סיכם את עיקריו, וכן בחן בקפדנות רבה את הטענות שהושמעו בו. תגובתו של אלטרמן התמקדה בנושא החקירה המשפטית, שהיה סלע המחלוקת העיקרי שבינו לבין אנשי הרוח. הוא כותב: "יחודו [של הספר] ראשית-כל בכך שידו האחת של המחבר מחזקת השלח ועורכת קרב נגד הבירור המשפטי שדורש בן-גוריון ואילו ידו השניה מטיחה בדורשי הבירור אשמות של תככים וקנוניות אשר רק חקירה משפטית של הפרשה עשויה לבררן, אלא שעצם דרישת החקירה המשפטית אף היא מוצגת כאן כאחד מסעיפי כתב האישום. מבחינה זו קשה יהיה למצוא משהו דומה לספר זה בתולדות הפולמוסים החברתיים". אלטרמן מדבר במרירות על כך כי תופעה זו היא בעיניו "אחד הגילויים הקודרים ביותר בתהליכי הפרשה, ושאיצטלת הפרופסורה של בעליה רק משווה לה גוון של גרוטסקה אפילה". לא רק הטענה המושמעת על ידו, אלא גם הסגנון הנקוט כאן, מעידים מחדש ובתוקף רב על יריבותו הגדולה של אלטרמן לאנשי הרוח, יריבות שהיתה מן המאפיינים המובהקים של מאבקו בתקופת הפרשה ואשר היא זו שקבעה, ולו באופן מקרי, את האקורד האחרון שלו.

כל הדרכים מובילות, בסיכומו של דבר, לרפ"י: הפילוג במפא"י – שהתרחש במהלך השלב השלישי של פרשת לבון – היה, מבחינתו של אלטרמן, מהלך בלתי נמנע, והוא נתן לכן את ברכתו להקמתה של רפ"י (בקץ 1965). אלטרמן השתתף בפועל בייסוד המפלגה, נטל חלק בפעילותה השוטפת, ואף העניק לה גיבוי מלא בכתב. נכונותו של אלטרמן לעשות למען עניינם של הצעירים גם מחוץ לתחומו של "הטור השביעי" מצאה את ביטויה עוד במחצית שנת 1964, כאשר השתתף בדיונים עם דיין ופרס בדבר הוצאת שבועון אשר הוא עצמו אמור היה להימנות על עורכיו. אלטרמן השתתף גם בחוברת שפורסמה ערב הוועידה העשירית של מפא"י, שבה הוצגה עמדת "המיעוט" מול זו של

"הרוב". לאחר מכן היה מעורב במגעים שונים שהובילו להקמתה של רפ"י – ואף הפעיל את כל כובד השפעתו כדי לשכנע את מ. דיין (המהסס) להצטרף למפלגה החדשה.

עם כינונה של המפלגה השתתף אלתרמן באורח פעיל בחיבור חלקים מן המצע שלה. הוא הוצב במקום ה-119 ברשימת מועמדי המפלגה לכנסת (במקום ה-120 – שובץ הרמטכ"ל הראשון יעקב דור) וגם נתן היתר לעשות שימוש בחומר מפרי עטו במסגרת תעמולת הבחירות לכנסת. לאחר הבחירות המשיך אלתרמן להשתתף בפורומים מפלגתיים שונים.⁹⁴ "אלתרמן היה מצפונה החי של תנועה חדשה זו" – מסכם לימים שמעון פרס – "לא נקטנו עמדה בשום עניין רציני מבלי לפנות קודם לעצתו".⁹⁵

ארבעה גורמים מהווים את הרקע לתמיכתו של אלתרמן ברפ"י: ייאושו ממפא"י; עלבוננו של דוד בן-גוריון; דבקותו בעיקרון הקונסטיטוציוני; וכן אמונתו בכוחם ובעתידם של הצעירים. מחאתו של אלתרמן כנגד המצב שהתהווה במפא"י היא אחד הנושאים המרכזיים בכתיבתו בשנים 1964-1965. בשיא פולמוס הפרשה הוא מדמה מפלגה זו ל"כלי שנשבר": התנכרותה של "הצמרת הוותיקה" לכללי הצדק הטבעי, הביזוי של בן-גוריון מחולל המפלגה, דחיקת רגליהם של הצעירים, מנהיגותו נטולת המעוף של לוי אשכול, התגברותה של ה"עסקנות" על פני כל גורם אחר במפלגה – כל אלה היו בעיניו סימנים ברורים להתנוונותה של מפא"י ולא-יכולתה להמשיך ולהניות הגורם הפוליטי הקונסטרוקטיבי התופש את מעמד הבכורה בחברה ובמדינה: מכאן שאין עוד ביכולתה לשמש (כפי ששימשה בעבר) בתורת "כלי-מלאכה וכלי-מלחמה נאמן ויעיל, שבסיועו נקבעו, לעיתות פולמוס ומפנה, ההכרעות הגדולות של תקופתנו".⁹⁶ למותר לומר כי אלתרמן לא יכול היה לשאת עוד את עלבוננו של בן-גוריון, שהגיע לשיאו לאחר תבוסתו ההיסטורית בוועידה העשירית של מפא"י. הוועידה דחתה את תביעתו לכונן ועדת חקירה משפטית, וגם מיאנה לבחור בו כמועמד לראשות הממשלה – מועמדות שהועלתה כחלק מן המאבק בין ה"רוב" ל"מייעוט", שסיבתו הפורמלית לפחות היתה המחלוקת הקונסטיטוציונית. "כמה גדול יושרם של ותיקים אלה" – כתב אלתרמן למחרת הוועידה – "שמצאו עוז בנפשם לא לשאת פנים ולקום כנגדו כחומה בצורה בהביאו לפנייהם תביעה זו ובקשה זו של ערוב-יום".⁹⁷ מסגרת מפלגתית חדשה נראית לו, לכן, מוצא של כבוד שיושיע את בן-גוריון: "רפ"י היא המצדה של בן-גוריון" – כך התבטא בשיחה עם משה דיין.⁹⁸ גם עניין ועדת החקירה היה לגביו בבחינת ייהרג ובל יעבור. יתרה מזו: בנימוקיו ה"רשמיים" ביחס לפילוג טוען אלתרמן כי הסיבה העיקרית לפילוג היא סירובו של הרוב במפא"י, בהנהגת אשכול, לחקור את הפרשה ברוח תביעת בן-גוריון, תביעה שאף זכתה לתמיכת "הסמכות המשפטית" של המדינה. לגבי דידו של אלתרמן תביעת החקירה כשלעצמה מהווה "ערך אידיאולוגי", שכן כאן מתבקשת הכרעה מוסרית מן המעלה הראשונה בין "דרך הקנאה לציווי ולחובה, לעומת דרך החובה וההיתר".⁹⁹ את התאגדותם של הצעירים לצידו של בן-גוריון ככוח פוליטי חדש מציג אלתרמן כתוצר-לוואי של הטעם העיקרי לפילוג, אף כי הוא מעניק לזה צידוק מלא. שכן דחיקתם השיטתית של אנשים ברוכי כישרון אלה על-ידי הצמרת הוותיקה מנעה מהם, לפי הערכתו, מלהגשים את ייעודם הפוליטי והחברתי. לאור הנחה זו, סבור אלתרמן כי המפלגה החדשה מקנה לקבוצה "פורקן של סיכוי להיות לגורם חופשי ומשפיע בשאלות ההווה הכלליות". הוא דוחה מכל וכל את ההערכה הרווחת כאילו אמביציה אישית ושאיפת שלטון היא זו שמניעה את הצעירים.¹⁰⁰

טיעון אחרון זה חייב את נתן אלתרמן לנקוט עמדה גם ביחס למצעה הפוליטי של רפ"י. אלתרמן מתבטא בנושא זה בכמה הזדמנויות, אם כי די בקיצור, ונראה כי אמירותיו בנדון אינן

שונוות בהרבה מן הרטוריקה השלטת בקרב חוגי מפלגה זו – במצע, בנאומים של ראשי המפלגה ובתעמולת הבחירות שלה. בעיקרו של דבר מצטרף אלטרמן לתביעה הכוללת של רפ"י לשינוי, לתמורה ולחידוש: "...הכל יודעים כי שאלות החידוש והתמורה שעל הפרק אינן רק פרי הרצון או הצורך לחולל את התמורות, אלא הן פרי תמורות שכבר התחוללו ועודן מתחוללות בקצב ובהיקף ללא תקדים. כך בשטחי המעשה וכך בתחום המושגים וההלכות. כך בעולם וכך אצלנו." אלטרמן מחייב, אפוא, את הרפורמיזם של רפ"י, בעוד שהוא מותח ביקורת על שומרי החומות של תנועת העבודה הדוגלים, כביכול, בערכים המסורתיים: "עמדה של התנגדות לחידושים ושל דביקות מוצהרת בקיים, היא לעולם עמדה מסוכנת ומוטב שלא להכריז עליה בלהט רב מדי..."¹⁰¹ פנקסי העבודה משמשים בנדון זה בבחינת מעבדה שבה מנסה אלטרמן לבאר לעצמו מהו צידוק הקיום האידיאולוגי של רפ"י מעבר לנסיבות שחייבו, מבחינתו, את הקמתה: ניסוחים אלה משקפים את המצוקה שבה הוא נתון אל מול הביקורת הציבורית הטוענת כי רפ"י היא תוצאה של קוניונקטורה פוליטית, וכי עולמה הפוליטי והרוחני הוא בבחינת מלל שאין בו כל ממש.¹⁰² על רקע זה נמצא בפנקסו אמירות כגון אלה: "סירובו של ראה"מ [אשכול] הוא להם [לצעירים] בגדר סימפטום לדברים רבים שהתריעו עליהם גם קודם. – ועכשיו מדרך הטבע לובשת התנגדות זו מערכת עיקרים שהפרשה היא מדרך הטבע רק אחד מהם". וכן: "אין לומר איפוא בשום פנים שהם [עיקרי רפ"י] המצאה. הם הובעו מכבר במאמרים ובנאומים וצריך לומר כי אם היתה תסיסה מחשבתית נונקונפורמיסטית במפא"י הרי היתה זו בתחום הצעירים. מצע זה הוא גיבוש של הלכי-רוח קיימים שיצאו מן הלאטנטיות אל הזירה הארצית לאחר הפילוג בגלל עיקשותו של ל"א [לוי אשכול]". חרף נסיונות אלה, נראה כי אלטרמן אינו מצליח להסביר בצורה סבירה לעצמו ולאחרים – מעבר לסיסמאות המקובלות – מהי באמת התוכנית המדינית והחברתית המוצעת על-ידי רפ"י.

אלטרמן מגלה גם מבוכה נוכח העמדה השלילית של כמה מראשי רפ"י (בעיקר משה דיין) בנושא החקירה. אי-ודאות בסוגייה זו היא לגביו עניין קריטי, שכן בנימוקים שהביא להצדקת הקמתה של רפ"י הקנה לנימוק זה מעמד בכורה. רגישותו לנושא ניכרת מתוך רישומים שבנפקס: פעם אחת הוא רושם לעצמו כי "דיין אמר כי הסתעפות הפרשה מעידה כי יש להוציאה מן הפוליטיקה ולטפל בה באמצעים משפטיים" (אמירה המביעה כוונה להתנער מן האחריות בנושא זה). במקום אחר הוא מצטט את אמנון רובינשטיין, הטוען כי "דיין בצירופו לרפ"י מחה את עילת הפילוג בקבעו כי הפרשה אינה אופראטיבית עוד". עניין זה אינו נותן לאלטרמן מנוח, והוא חוזר לדון בו בדיעבד, וזאת בעת נאום שהוא משמיע בפני מרכז רפ"י לרגל יום-הודלתו השמונים-ואחת של בן-גוריון. בנאום זה שוב מעלה אלטרמן על נס את פולמוסו של בן-גוריון נגד עיוות הדין, שבו הוא רואה את הסיבה לכינונה של רפ"י, והוא קובע, לכן, כי עיקרון זה שעליו עמד בשעתו בן-גוריון צריך להוסיף ולשמש חלק בלתי נפרד מהשקפת העולם של המפלגה. בהקשר זה הוא מתייחס לעמדתו השונה של דיין בסוגייה, תוך שהוא מנסה להתיר את הסבך: "נכון אמר משה דיין, נדמה לי בוועידה, שדרישת בירור עיוות-הדין אינה יכולה להוות בסיס לרפ"י, למפלגה, אלא הבסיס הוא מכלול הבעיות לקידום המדינה, אך אני בטוח שגם הוא הניח מראש שאותו עיקרון הוא חלק לא נפרד בתוך מכלול הבעיות המצעידות את המדינה קדימה או עשויות לעכב את התפתחותה".¹⁰³

צד נלווה לתמיכתו של אלטרמן ברפ"י היתה התנגדותו הנחרצת להקמת המערך. ההתנגדות למערך היתה משותפת לבן-גוריון, לצעירים, ול"מיעוט" בכללותו: הטיעונים הפורמליים של מתנגדי המערך כלפי גוף חדש זה היו שלושה: הוויתור ההיסטורי של מפא"י על שינוי שיטת הבחירות; ההסכמה לפרוש בפועל מן הפרשה וכן הניסיון להחזיר את אנשי "מן היסוד" לחיק

המפלגה. מבחינה אידיאולוגית עורר המערך התנגדות בקרב מגזרים מסוימים במפלגה (שהתנקזו גם הם ב"מיעוט") שחששו מסחף אידיאולוגי שמאלה. היתה זו גם ברית כוחנית בין הצמרת הוותיקה, ולוי אשכול בראשה, שהחלישה מאוד את עמדתם ואת מעמדם של בן-גוריון והצעירים.¹⁰⁴ מטבע הדברים נהג אלתרמן בנושא זה כמו חבריו: באופן רשמי נומקה התנגדותו למערך, שהתבטאה הן במאמריו והן בטיוטות שלו, בהעמדת הוויתור על חקירת הפרשה כאחד התנאים המוקדמים לאיחוד. גם בויתור על התביעה לשינוי שיטת בחירות ראה אלתרמן סימפטום לזלזול ב"עיקרון", אף שהעיקרון, כשלעצמו, אינו בהכרח מקובל עליו.¹⁰⁵ בזה סטה אלתרמן מגישתו העקרונית המחייבת שיתוף פעולה בין מפלגות הפועלים ואף תובעת את איחודן המלא – עמדה שלא נמנע מלהציב אותה גם בעצם ימי פולמוס הפרשה. מה גם שהקמת המערך הניחה יסוד למיזוג בין מפא"י לבין אחדות העבודה, מפלגה שמסורתה הבטחונית והחברתית (הפלמ"ח, ההתיישבות העובדת), היתה קרובה לליבו של אלתרמן במיוחד. שהרי רק ב-1960, במהלך ועידת הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד, כתב אלתרמן כי "ציבור זה שניציגו נועדים כיום עין-חרוד... הוא הכרח למדינה ולעם היהודי... משום שבחברה הישראלית המתהווה ממלא הקיבוץ גם את תפקיד הגוף הציבורי היחיד שחיווהם חיים של הכרה ושל כוח רצון פועל ומודע ושל עול מצוות מפורשות".¹⁰⁶ בנסיבות הפוליטיות שנוצרו בשנת 1965 איבדו מילים אלה את תוקפן, ולא היה בהן – לדידו של אלתרמן – כדי להצדיק את כינונו של המערך. את מקומן מילאה ההזדהות עם בן-גוריון ותביעותיו, התמיכה בצעירים וסיסמאות הרפורמיזם של רפ"י.

ח

אלתרמן נפרד מן הפרשה לאחר הבחירות של נובמבר 1965, שבהן נחלה רפ"י – זו הברית בין בן-גוריון והצעירים – תבוסה פוליטית. במאמר שנתפרסם בעיתון **הארץ** – לא עוד **בדבר** – מכריז אלתרמן כי "פולמוס הפרשה נסתים", אם כי הוא מעיר, בסיום דבריו, כי "עובדות שנקבעו ודברים שנעשו יוסיפו לדרוש תשובה. תשובה זו לא עכשו שעתה ולא אני רשאי לתבוע אותה. אך האלבום הביוגרפי של זמננו עוד לא נשלם ולא נכרך. ועוד חזון למועד".¹⁰⁷

ואכן, פרשת לבון – אף שירדה מעל סדר היום הציבורי – עדיין מוסיפה להטריד: עדות לכך היא הספרות הענפה שהתפרסמה על הפרשה מאז שנת 1965 – ספרים, מאמרים, זכרונות – ועוד היד נטויה. מעת לעת חוזר ועולה נושא הפרשה לתודעה הציבורית – אם בעקבות דיון בכנסת, אם בקשר של פרשה ציבורית אחרת, בעלת סממנים מקבילים, או לרגל דברים שמשמיע בציבור מי מן האישים שהיה להם חלק – בצורה זו או אחרת – בפרשה זו. במקרה כזה ניצת הגפרור ושוב מתגלה מחלוקת אישית וציבורית. חרף העובדה שרבים מגיבורי הפרשה כבר אינם בחיים – בן-גוריון, לבון, דיין וכן כל "הצמרת הוותיקה" – עדיין יש בפרשה זו פוטנציאל מעורר מתח; זאת במידה רבה בשל העובדה כי עניינים רבים בשלהם התרחשה הפרשה – בעיקר "עסק הביש" של שנת 1955, לא כל שכן ההסתעפויות השונות שלו – עדיין לא נתפענחו, והם מוסיפים, ועוד יוסיפו – לדברי אלתרמן – "לדרוש תשובה".

הערכת ההתרחשויות בפרשה תלויה, במידה רבה, בפיענוחן של אי-ודאויות אלה. ברם, ניתן לומר כי גם כיום – בשל מרחק הזמנים ועל יסוד הספרות המצטברת על הפרשה – יש נושאים שלגביהם הידע וההערכה הם יותר מוצקים. הודות לזה ניתן לבחון מחדש ולהעריך את חלקם של אישים שונים הקשורים בפרשה במישרין או בעקיפין. בהקשר זה יש מקום גם להערכה רטרוספקטיבית של דרכו של אלתרמן בפרשה.

"אגדת בן-גוריון" – שהפרשה ניפצה אותה – נמצאת, לכל הדעות, בתהליך מואץ של בנייה מחדש. הביוגרפיה של בן-גוריון, פרי עטו של מיכאל בר-זוהר, הביוגרפיה השנייה – ההולכת ונכתבת – מאת שתי טבת,¹⁰⁸ וכן מחקרים היסטוריים נוספים מציגים מחדש את בן-גוריון כאישיות היסטורית חד-פעמית, וכמי שהיטיב לנווט את ההיסטוריה של העם היהודי במאה העשרים, הקים את המדינה, הוביל לניצחון במלחמת השחרור, וכן מילא תפקיד מכריע בהתייצבותה ובביסוסה של המדינה על כל מערכות חייה בשנים הראשונות והמכריעות לקיומה. אירועי שנת המאה להולדת בן-גוריון שצוינו בשנה החולפת עמדו בסימן ברור של ריהביליטציה של דמותו של דוד בן-גוריון: בין אם הדברים אמורים במהות הדיון ההיסטורי שהתקיים לרגל תאריך זה, ובין אם הדברים מתייחסים לשיקום הדימוי הציבורי של בן-גוריון. אלתרמן לא נזקק לכל אלה, שכן הוא ידע להכיר בערכו הסגולי של בן-גוריון ולתת להכרה זו פומבי לא רק בתקופה שבה ניצב בן-גוריון, כראש ממשלה, בפני אופוזיציה פוליטית וציבורית רחבה שכמוה לא ידע בעבר, אלא אף בשנים שבהן היה בן-גוריון מחוץ לשלטון, שנים בהן נהפך לאישיות משוקצת ומולעגת שעל שכמותה – כפי שהתנסח אז אלתרמן באירוניה – לא מקובל לדבר בחברה הגונה.¹⁰⁹

עם זאת אי-אפשר שלא להסכים עם מבקריו של אלתרמן באותה תקופה שטענו כי התייצבותו לצידו של אלתרמן היתה חד-צדדית מדי, קיצונית מאוד ונטולת חוש ביקורת. הערות ברוח זו נשמעו במאמרי הפולמוס הרבים שנכתבו בזמן הפרשה בתגובה על מאמרי אלתרמן. ואף שעד היום לא נכתב מחקר ממצה על חלקו של בן-גוריון בפרשה, מקובל על רוב הכותבים בנושא – גם אלה שעמדתם המוצהרת אוהדת את בן-גוריון – כי גם אם בן-גוריון צדק בעיקר הרי שדרכו בתקופת הפרשה היתה רצופה מישגים וטעויות, וכי מפתחו הפוליטית בעקבות הפרשה היא, בין היתר, תוצאה של הדרך השגויה שבה ניווט את עצמו ובה נהג. אלתרמן, המציג עמדה פרו-בן-גוריונית, נמנע באורח עקבי למדי מלסמן את נקודות התורפה של בן-גוריון, אשר ברוב המקרים הוא, לדידו, בחזקת 'זכאי'. כך ניסח זאת בשעתו אחד ממבקריו: "עודני מאמין כי אפשר לתמוך בעמדת בן-גוריון גם בלי דיבורים ושתיקות, שמשמעותם צידוק לכל דבריו ומעשיו, ובלי שלילת זכותם של החולקים עליו להאמין באמת שלהם. עד כה לא קראתי ולא שמעתי דבר שיחזק בי אמונה זו"¹¹⁰ דומה שתוקפם של דברים אלה, שנכתבו בלהט הפרשה, לא פג גם כיום.

הישגו העיקרי של אלתרמן בפרשה הוא התייצבותו החד-משמעית לצד התביעה להקמת ועדת חקירה משפטית, ברוח דרישתו של בן-גוריון. צידקתה של עמדה זו – שעוררה בשעתו התנגדות כה עזה – הוכרה, בדיעבד, על-ידי חוגים רחבים בחברה הישראלית. חוק ועדות חקירה שהתקבל בכנסת בשנת 1969 – על יסוד הלקחים שהופקו מפרשת לבון – הוא ביטוי מוחשי וסמלי רב-משמעות להכרה זו.¹¹¹ בנדון זה אמר דברים מפורשים משה בן-זאב: "[בן-גוריון] גרם לכך, שלתוך הצמרת המשפטית-פוליטית של המדינה חדרה ההכרה, שלעתיד לבוא חייבת להתקיים הפרדה גמורה בין הרשויות, ועל הממשלה להימנע מליטול לעצמה תפקידי בירור והכרעה בעובדות שנויות במחלוקת כדוגמת 'ועדת השבעה' בפרשת לבון; תפקידים כאלה מן הראוי שיתבצעו ב'ועדות-חקירה משפטיות'. פוליטית והיסטורית היה זה ודאי נצחוני המאוחר של דוד בן-גוריון במלחמתו העקבית בעניין פרשת לבון"¹¹². הפעלתו התכופה של החוק החדש בשורה של עניינים השנויים במחלוקת עשתה אותו לאחד מאבני היסוד של המשטר הקונסטיטוציוני בארץ, והתעוררותן של פרשיות פוליטיות-בטחוניות חדשות העמידה לו סניגורים חדשים גם מבין אלה שחלקו בשעתו על עמדת בן-גוריון.¹¹³ בתמיכתו עמדת בן-גוריון בסוגיית ועדת החקירה המשפטית נאלץ אלתרמן להוציא עצמו מכלל הסופרים ואנשי הרוח, שראו עצמם בשעתו כנושאי דגל המוסר והצדק. כיום

נראה בעליל כי הוא היטיב מהם לשפוט את המציאות וכי חוש הצדק שלו היה מפותח יותר מחוש הצדק שלהם. למותר לומר כי ההערכות המצטברות בספרות הפרשה שלפיהן הזיכוי שניתן ללבון בעניין "עסק הביש" אין לו על מה לסמוך מאששות אף הן את ההכרה הרטרופספקטיבית בצדקת התביעה לחקירה לא רק כעניין עקרוני, אלא גם ביחס לעניין המסוים הזה.¹¹⁴

הצטרפותו של אלטרמן לצעירים ועימותו עם הצמרת הוותיקה של מפא"י היו גם הם – כמו כל עמדה אותה נקט במרוצת הפרשה – בעלי אופי קיצוני, חד-משמעי ובלתי מתפשר. לכן יש צדק בטענות השונות שהושמעו בשעתו כנגדו, בעיקר מצד אנשי "הצמרת הוותיקה" או בשמם. לגופו של עניין, גם בנדון זה יש בספרות הפרשה גילויים לא מעטים המלמדים צד של זכות על הצעירים, והם מערערים על ההצגה הסטריאוטיפית של מלחמת הדורות כמלחמת "רעים" מול "טובים". לפי זה נראה היום כי אלטרמן, שלימד זכות על הצעירים – לעיתים תוך הסתייעות במקורות האינפורמציה שלהם – צדק בכמה וכמה עניינים חשובים.¹¹⁵ באד לצד הפרסונלי הרי אין ספק שאלטרמן מתייצב פה, כפי שידע זאת מלכתחילה, לצד אישים העתידים לתפוש עמדות הנהגה מרכזיות במדינה – משה דיין יהיה במשך תקופה של שבע שנים לשר הביטחון הדומיננטי ביותר במדינת ישראל, מאז בן-גוריון, ולאחר מכן לשר חוץ, ושמעון פרס עתיד לעמוד בראש הממשלה. הישגיו של משה דיין כמצביא מלחמת ששת הימים וכאדריכל השלום עם מצרים, לעומת מדיניות האין-מוצא שביסס בשטחים המוחזקים וכשלונו ההיסטורי במלחמת יום הכיפורים עשויים להביך כל היסטוריון, והם מעמידים כבלתי פתורה את השאלה האם הגיבוי שנתן אלטרמן לדיין בפרשה – בין היתר מתוך אמונה שלמה כי הוא האיש הראוי לרשת את בן-גוריון ולהנהיג את העם – אכן הצדיק את עצמו. בוודאי שמוקדם עדיין לסכם את המאזן הביוגרפי של שמעון פרס, שגם על עתידו הפוליטי בחר אלטרמן להמר.

כך או כך, קשה לקבל כיום בהבנה את תמיכתו הנלהבת של אלטרמן בהקמתה של רפ"י. שחזור האירועים של אז בידי פרשנים והיסטוריונים מלמד כי אף דיין ופרס – שני האישים המרכזיים במפלגה חדשה זו – לא רצו בה, והם נאבקו בכל כוחם למנוע את הקמתה. כיום מתברר, כמעט מעל לכל ספק, כי רפ"י קמה כתוצאה מדיקטט של בן-גוריון.¹¹⁶ מה גם שמפלגה זו לא רק שלא הגיעה להישג של ממש במערכת הבחירות היחידה שבה נטלה חלק, אלא שאורך החיים שלה היה קצר מאוד: כעבור שנתיים בלבד היא מחליטה לחזור לחיק מפלגת-האם, בעוד שרסיסים ממנה מתפלגים בין מפלגות שונות. נתונים אלה מאירים היום באור ביקורתי את תמיכתו הנחרצת של אלטרמן בפילוג, את הנמקותיו התקיפות באשר להיות צעד זה בלתי נמנע, וכן את דבקותו ואמונתו ברפ"י ככוח היסטורי ופוליטי חשוב העתיד לחולל תמורה מרחיקת-לכת בחיי החברה והמדינה. מי שקורא גם היום את הסבריו של אלטרמן ביחס ל"אידיאולוגיה" של רפ"י מוצא עצמו מופתע ולעיתים גם נבוך נוכח אופים הרדוד, הסיסמאי והבלתי משכנע של נימוקים אלה.

כל זה הוא בבחינת חוכמה-שלאחר-מעשה. יש לזכור שבעת הפרשה עצמה היה אלטרמן אחוז גם הוא ב"דיבוק" שאחז בכל משתתפיה, ונתון זה הוא שקבע, במידה רבה, את קיצוניותן ואת חד-צדדיותן של העמדות השונות, את חריפות הניסוח ואת הטון הפולמוסי. כפרקליט של עמדה שהיתה שנויה במחלוקת מצא עצמו אלטרמן, על-פי-רוב, נאלץ להגן על כל הקו, להתמודד עד תום עם עמדות של יריבים, ולהימנע – בתוקף זה – מלראות את הדברים במורכבותם וברב-צדדיותם ולהודות, לעיתים, במקצת הטענה. בנסיבות אלה נתגלה אלטרמן כסופר לוחם נמרץ, תקיף ועקבי, המוכן להילחם למען האמת שלו ולמען האינטרס הפוליטי והציבורי הנראים ראויים בעיניו עד הסוף; במלחמה זו אין הוא נרתע מלהיכנס לפרטים, לעסוק בדקדוקי עניות, להתעדכן תדיר,

לחזור במידת הצורך שוב ושוב על אותם דברים, להגיע לכדי עימות ומחלוקת עם גורמים פוליטיים וציבוריים חשובים, להתווכח עם כל מי שצריך להתווכח איתו, למהר ולהגיב על כל טענה או גירסה המציגה את העניין הנדון באור שונה. במאבק בנושא הפרשה שילם אלטרמן מחיר כבד – הוא איבד הרבה מן האהדה לה זכה ומן המוניטין שלו כסופר, הרחיק עצמו מחלקים רבים בציבוריות הישראלית (צמרת מפא"י, השמאל, האינטליגנציה), ולבסוף גם ראה עצמו נאלץ לעזוב את בית דבר, ששימש לו כאכסניה ספרותית, פוליטית ורוחנית במשך למעלה משנות דור. מצד אחר, הוא מימש את עצמו כאדם בעל זהות פוליטית מוגדרת, שהוא "כמעט-מוגדר... כמעט צד", שהוא "אפילו מוגדר בהחלט וצד בהחלט", והמאמין באמונה איתנה ועקבית כי "עולם זה של 'דמוקרטיה פורמאלית' שאנו חיים בו הוא העולם היחיד שיש בו סיכוי להיאבקות חופשית ונמרצת על גאולתו ותיקונו וכי בהיאבקות זו ולמענה אין לנהוג משוא-פנים בשום ממשל רשמי או בלתי-רשמי ובשום מפלגה ובשום ענין".¹¹⁷ בביוגרפיה השלמה שלו צריך נתן אלטרמן – מחברו של "מגש הכסף" – להיזכר גם בתור שכזה.

הערות

1. הערכות אלה פזורות בספרות הענפה שנכתבה על הפרשה. ראה, בין היתר: נתן ינאי: **משברים פוליטיים בישראל: תקופת בן-גוריון**, הוצאת כתר, 1982. בעיקר הסיכום בעמוד 168-184. (להלן: **משברים פוליטיים**).
2. רשימת הפרסומים של אלטרמן בנושא הפרשה כוללת 34 פריטים. מאמרים אלה כונסו לאחרונה במסגרת כרך ההשלמה של פרסומי "הטור השביעי" מן השנים 1967-1957. ראו: נתן אלטרמן: **הטור השביעי**, ו' [עריכה, פתח דבר וביאורים – דבורה גילולה], הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2005.
3. תיאור כללי של פנקסי העבודה של אלטרמן ראו בהוצאתי: "פנקסי העבודה של אלטרמן כמקור להבנת דרכו הספרותית והפוליטית בשנות המדינה", **דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות**, ירושלים, תשמ"ו, חטיבה ג', עמ' 379-384.
4. על תופעה זו ראו סקירתה של אורה באומגרטן: "קווים בהתפתחות ביקורת אלטרמן" (במבוא לספר: **נתן אלטרמן: מבחר מאמרים על שירתו** שבעריכתה), הוצאת עם עובד, 1974, עמ' 18-22. הכותבת מציגה את ההתנגדות לאלטרמן כעניין "ספרותי" גרידא.
5. רשימת הפרסומים "נגד אלטרמן" המצויה בידי כוללת 20 פריטים. בצד מאמרים של אישים ידועי-שם כלולים בה גם תגובות של "עמך" בצורת מכתבים למערכת.
6. **משברים פוליטיים** עמ' 101-110.
7. חזר ונדפס (בשינויים מעטים) במסגרת קובצי הטור השביעי. ראה: **הטור השביעי** (מהדורת כל כתבי נתן אלטרמן), הוצאת הקיבוץ המאוחד 1972-73, כרך ב', עמ' 20-23. (ההפניות לספרי אלטרמן יהיו להלן למהדורה זו – 1971 ואילך). גם חיים גורי כתב שיר בעקבות הוצאתם להורג של נידוני הפרשה. ראו: חגור: "אותו בוקר", **למרחב**, 4.2.1955.
8. על השתלשות אירועי "עסק הביש" ראו בספרו של איסר הראל: **אנטומיה של בגידה: "האדם השלישי" והמפולת במצרים**, הוצאת עידנים (מהדורת ידיעות אחרונות), 1980, עמ' 13-28. על פרשה זו מנקודת המבט של מפעילי הרשת במצרים ראה עדויות הכלולות בספרו של אביעזר גולן: **מבצע סוזאנה: הסיפור המלא של נידוני הפרשה**, הוצאת עידנים (מהדורת ידיעות אחרונות), 1977.
9. אבנר (ולטר) בראון: **הסיפורים שלא סופרו: יומנו של הצנזור הראשי**, הוצאת עידנים (ספרי ידיעות אחרונות), 1981, עמ' 54. גם חגי אשד סבור כי אלטרמן הוא האיש שפוצץ את הפרשה. השווה: **מי נתן את ההוראה: "העסק הביש"**, **פרשת לבון והתפטרות בן-גוריון**, הוצאת עידנים (מהדורת ידיעות אחרונות), 1979, עמ' 223. (להלן: אשד).
10. מיכאל בר-זוהר: **בן-גוריון**, הוצאת עם עובד, 1977, כרך ב', עמ' 1049-1050. (להלן: בר-זוהר).
11. הציטוטים המובאים מן השיר "הדף הפתוח" הם על-פי הנוסח שבעיתון.
12. אשד, עמ' 33-47, וכן השווה בר-זוהר, עמ' 1058-1065.
13. אליהו חסין ודן הורביץ: **הפרשה**, הוצאת עם הספר, 1961, עמ' 178. ספר זה – שהוא בעל עמדה פרו-לבונית מובהקת – מציג את תפקידו של אלטרמן בפרשה באור שלילי.
14. משה שרת: **יומן אישי**, הוצאת מעריב, 1978, כרך ג', עמ' 719.
15. אשד, עמ' 161. וכן ראה עמ' 162-163.
16. בר-זוהר, כרך ג', עמ' 1431.

17. **הטור השביעי**, כרך ב', עמ' 450-451.
18. ראה החוברת שבעריכת יוחנן באדר: **מפרשת לבון לפרשת בן-גוריון: העובדות ומשמעותן**, הוצאת מחלקת ההסברה של מרכז תנועת החירות, תמוז תשכ"א (יולי, 1961).
19. ראה, בין היתר, **משברים פוליטיים**, עמ' 133-139.
20. יהושע אריאלי: **הקנוניה**, הוצאת קדימה, תשכ"ו, עמ' 178. (להלן: אריאלי).
21. מובא אצל אשד, עמ' 292.
22. "לדוד בן-גוריון", **דבר**, 5.10.1956. (נכתב לכבוד יום הולדתו השבעים). השיר נכלל באסופה **בין המשורר והמדינאי** (בעריכת מנחם דורמן), הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ב, עמ' 27-30. (מהדורה שנייה מורחבת בתשמ"ז). הטקסטים המובאים באסופה זו ממחישים את יחסו של אלטרמן לבן-גוריון, אף שאין בהם כדי להציג את התמונה בשלמותה ובמלוא מורכבותה.
23. מנחם דורמן: **אל לב הזמר**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ז, עמ' 207. הארה שונה בתכלית של יחסי אלטרמן-בן-גוריון הוצגה לאחרונה על-ידי דן מירון במאמרו: "מיוצרים ובונים לבני בלי בית", **אלמנך איגרא**, מס' 2, תשמ"ו, עמ' 110-118.
24. "כיצד 'להתגבר'?", **דבר**, 6.1.1961 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 162-165]. מאמרי אלטרמן הנזכרים להלן פורסמו כולם בעיתון **דבר**, אלא אם יצוין אחרת.
25. "לפני סיום", 10.2.1961 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 182-185].
26. "לישרים תהלה", 23.7.1965 [שם, עמ' 329-334].
27. הדברים הגיעו לידי כך שההיסטוריון יעקב טלמון פנה אל דוד בן-גוריון מעל דפי עיתון **הארץ** ודרש ממנו להבין כי "יש רגעים, שבהם השירות הגדול ביותר שיכול מדינאי לשרת את עמו הוא בלכתו..." ראה: "ה'פרשה' – פרשת דרכים?", **אחדות וייחוד**, הוצאת שוקן, תשכ"ה, עמ' 381.
28. "השנה השבעים וחמשים", 29.9.1961: **הטור השביעי**, ב', עמ' 230-233.
29. "חג וריבוי", **הארץ**, 5.10.1966, נכלל גם ב**בין המשורר למדינאי**, שם, עמ' 50-55.
30. על השתלשלות פרשת ההדחה ראה בספרו של נתן ינאי: **קרע בצמרת**, הוצאת א. לוי-אפשטיין, 1969, עמ' 24-31. (להלן: **קרע בצמרת**).
31. בר-זוהר, כרך ג', עמ' 1516.
32. ראו לעיל הערה 25.
33. דניאל בן-נחום: "ה'פרשה' ולקחיה", **בשער**, שנה ד', חוב' ב' (38), פברואר 1961, עמ' 2-5.
34. מרדכי בנטוב: "על אלטרמן, בן-גוריון ופולחן האישיות", **ידיעות אחרונות**, 13.8.1965, תגובתו של אלטרמן מובאת במאמר: "חיבורו החופשי של מרדכי בנטוב", **ידיעות אחרונות**, 20.8.1965 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 391-388]. וכן ראו מאמר התשובה של בנטוב: "על אלטרמן, אנשי הרוח ומערכות ציבוריות", **על המשמר**, 3.9.1965. בהזדמנות אחרת תוקף אלטרמן את מרדכי בנטוב על רקע דברים שהשמיע בגנותו של בן-גוריון, תוך שהוא חוזר ומזכיר לו את ימי "פולחן האישיות" של מפ"ם. ראה: "הלבטים האחרונים", 20.11.1964 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' עמ' 296-300].
35. מאיר יערי: "התביעה הבוררת של השעה", **על המשמר**, 25.8.1961.
36. ישראל גורי: "שתי הערות", **הפועל הצעיר**, שנה 58 (תשכ"ה), גיליון 48, 10.8.1965, עמ' 5.
37. הרי גולומב: "לדיוקנו של מעריץ", **דבר**, 1.6.1965. הערצתו של הכותב לשירת אלטרמן (הנזכרת במאמר) מצאה את ביטוייה שנים אחדות קודם לכן במאמר: "בדיות וקנינים – עיונים בשירת אלטרמן", **קשת**, חוב' י"א (אביב תשכ"א), עמ' 30-61. אלטרמן השיב לגולומב במאמרו: "המדלג על ההרים" 8.10.1964 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 361-365]. גולומב חזר והגיב על דברי אלטרמן ברשימה בשם "הפוסל במומו", **דבר**, 15.10.1965. ולעניין זה ראו גם מאמרו של שלמה גרודז'ינסקי: "מכתב גלוי לנתן א.", **דבר**, 3.11.1964.
38. "פחדו שווא", 1.9.1961 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 209-213].
39. ראו לעיל דבריו של מנחם דורמן (הערה 23). וכן בספרי: **השופר והחרב: מסות על נתן אלטרמן**, הוצאת הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ד עמ' 17-20; 104-107; 125-126 (הערה 13). (להלן: **השופר והחרב**).
40. סיכום הפרשה תוך הדגשת האספקט המשפטי שלה ראה בספרו של דב יוסף: **יונה וחרב**, הוצאת מסדה, 1975, עמ' 342-364.
41. אריאלי, עמ' 149.
42. נתן רוטנשטיין: "בירור על דרכי בירור", **דבר**, 17.2.1961.
43. דוד בן-גוריון: **דברים כהווייתם**, הוצאת עם הספר, 1965, עמ' 58. ככלל, ספר זה הוא סיכום של עמדת בן-גוריון בפרשה מנקודת הראות של בעל הדבר עצמו, ובכלל זה בסוגייה המשפטית.
44. בפנקסים, למשל, רושם אלטרמן לעצמו דברים מתוך חוברת שפירסם יצחק זמיר, ובה ניתוח משפטי (אוהד) של עבודת ועדת השבעה: פרסום זה איננו נזכר במאמרו. (החוברת **חווה-דעת משפטית בעניין הפרשה** יצאה לאור בתשכ"ה. את חווה-הדעת חיבר זמיר בעקבות הזמנה של שר המשפטים פנחס רוזן).
45. "הבהלה לא תתקן דבר", 23.12.1960 [ה**טור השביעי**, ו', עמ' 168-171].

46. "פחדי שווא", 1.9.1961 [שם, עמ' 209-213].
47. "לפני סיום", 10.2.1961 [שם, עמ' 182-185].
48. "מפגן הרוח", 27.1.1961 [שם, עמ' 176-181].
49. "הבהלה לא תתקן דבר", 23.12.1960 [שם, עמ' 168-171].
50. "כיצד להתגבר?", 6.1.1961 [שם, עמ' 172-175].
51. השווה בין המאמר המוקדם: "הקלפי – מוצא או מחבוא?", 24.3.1961 [שם, עמ' 190-192] לבין המאמר המאוחר: "סיכום קצר", 1.1.1965 [שם, 301-304].
52. ראה בעיקר מאמריו: "חשיבותה של רצינות", 30.10.1964 [שם, עמ' 291-296]; "הלבטים האחרונים", 20.11.1964 [שם, עמ' 296-300]; "האמנם ירצונו של איש אחד?", 28.5.1965 [שם, עמ' 324-328]; "סיבה מספקת", 30.7.1965 [שם, עמ' 335-338].
53. "מחירה של התחמקות", 21.2.1965 [שם, עמ' 314-318].
54. "סיכום קצר", **דבר**, 1.1.1965 [שם, עמ' 301-304].
55. אמנון רובינשטיין, "עיוות מושגי היסוד", **הארץ**, 6.8.1965.
56. "תשובה לאמנון רובינשטיין", **הארץ**, 8.8.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' 385-387]. במרחק הזמנים ניתן לקבוע בוודאות כי רובינשטיין חזר בו, למעשה, מרוב הטעויות שהושמעו על ידו נגד אלטרמן, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בהתייבותו למען הקמת ועדת חקירה משפטית בעניין השב"כ (1986). לעומת זה דווקא טיעונו של אלטרמן, שהתקבלו בשעתו כחריגים, נעשו נורמה מקובלת של האתוס המשפטי בישראל (ועל כך להלן).
57. על "הצעירים" ראה אצל בר-זוהר, כרך ג', עמ' 1427-1460.
58. על כך ראו בהרחבה אצל בר-זוהר, שם, וכן בספריו של נתן ינאי: **קרע בצמרת**, עמ' 97-133, ו**משברים פוליטיים**, עמ' 130-133.
59. "כמה מילים למשה דיין" (עם סיום שירותו כרמטכ"ל), **הטור השביעי**, ב', עמ' 227-229.
60. נסים קלדרון: **פרק קודם: על נתן זך בראשית שנות השישים**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה, עמ' 99.
61. על כך בספרו של שמעון פרס: **לך עם האנשים**, הוצאת עידנים, 1979, עמ' 103-121.
62. לעניין זה עיין גם באוטוביוגרפיה של משה דיין: **אבני דרך**, הוצאת עידנים (מהדורת ידיעות אחרונות), 1976, כרך שני, עמ' 564-565. וכן בהרצאתו: "עמוק ללא קץ", **מחברות אלטרמן** (ג), תשמ"א, עמ' 133-139.
63. "כשהדברים על חודם", 21.10.1960.
64. יהודה גוטוהלף: "צבא העם וכבודו", **דבר**, 18.10.1960. על הפולמוס שעורר המאמר (ובכלל זה תגובתו של בן-גוריון), ראו אצל בר-זוהר, עמ' 1493. על עדותו של פנחס לבון בפני ועדת החוץ והביטחון של הכנסת וכן הופעותיו בעיתונות בתקופה זו ראה אצל אשד, עמ' 192-214.
65. הגנתו של אלטרמן בעניין זה על שמעון פרס זוכה בדיעבד לחיזוק מצד יצחק אולשן עצמו. ראו בספרו: **דין ודברים** (זכרונות), הוצאת שוקן, תשל"ח, עמ' 268-269. לעצם העניין קובע אולשן כי עדותו של שמעון פרס בפני הוועדה היתה עניינית ומאופקת, והוא קובל על כך כי בעקבותיה היה פרס קורבן להשמצות של לבון ושל אחרים ללא סיבה מתקבלת על הדעת. אולשן אף מציין כי היררה בשעתו אם לצאת להגנת פרס.
66. "הבהלה לא תתקן דבר", 23.12.1960 [הטור השביעי, ו', עמ' 168-171].
67. זאת במאמרו "התלם הראשון שביט 2", 7.7.1961, אף שהמאמר נכתב שלא בהקשר לפולמוס הפרשה, הרי שהוא נוגע בו בצורה עקיפה.
68. "האמנם ירצונו של איש אחד?", 28.5.1965. זאת בתגובה על מאמר המערכת של **דבר** ("התפטרויות") מיום 24.5.1965.
69. "לישרים תהלה", 27.3.1965 [הטור השביעי, ו' עמ' 324-328].
70. "מכתב גלוי לנ. אלטרמן", **דבר**, 15.8.1965.
71. ישראל גורי: "על מפתן הפילוג", **הפועל הצעיר**, שנה 58, גיליון 40, 15.6.1965, עמ' 4-5. וכן ראה דבריו של משה א. גלבע (גם הם בעקבות המאמר "לישרים תהלה"): "לישרים תהלה – והגורם לפילוג", **דבר**, 28.7.1965.
72. זלמן ארן: "ויכוח עם מפא"י – מודל 1965: תשובה לנתן א.", **דבר**, 30.7.1965.
73. יחסו לדברי ארן מוצא ביטוי בדברים קצרים הכלולים במאמר "תזכורת של עיקר", 3.9.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' 344-349].
74. נתן אלטרמן: **המסכה האחרונה**, הוצאת ספריית מעריב, 1968. דברי פרשנות ברוח זו על הספר ראה במאמרו של מנחם דורמן: "' המסיכה האחרונה' של אלטרמן", **אלטרמן ויצירתו**, ערכו: מנחם דורמן ואהרן קומס, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1989, עמ' 227-236.
75. הוויכוח עם מפ"ם בשאלת היחס לברית-המועצות הוא נושאם של שירים אקטואליים רבים. רוב השירים כלולים במדור "פרשת הדרכים", **הטור השביעי**, א', עמ' 323-350. אלטרמן חיבר גם מחזה המגנה את מדיניותה הפרו-סובייטית של מפ"ם. ראה: "חוף המדוזה", **מחברות אלטרמן** (א), תשל"ז, עמ' 7-148. (דברי פרשנות למחזה ראה: **השופר והחרב**, עמ' 91-102). לעניין יחסו של אלטרמן לנושא פירוק הפלמ"ח עיין בשירי המדור "שתי שבולים וחרב", **הטור השביעי**, א', עמ' 303-315.

76. ראו בעיקר: "מקומה של 'לאחדות העבודה'", **דבר**, 27.8.1954, וכן "מלחמת 'למרחב'", שם, 25.6.1954. שני המאמרים נדפסו בכרך המשלים לטור השביעי מן השנים 1956-1948. ראו: נתן אלתרמן: **הטור השביעי**, ה' [עריכה, פתח דבר וביאורים- דבורה גילולה], הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 175-177; עמ' 162-164. על יחסו לתנועת הקיבוץ המאוחד (שבבית ההוצאה שלה פירסם רבים מספריו: ראו: "ועידת הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד", **הטור השביעי**, ב', עמ' 204-211. לעניין המחלוקת עם אחדות העבודה ראה, בין היתר: "פולמוס הנשק", שם, עמ' 454-458. בתקופת משפט קסטנר היה אלתרמן נתון בוויכוח קשה עם אנשי הקיבוץ המאוחד ואחדות העבודה בנושא "השוואה והמרד" [ראו לעיל בפרק: "עוד על שתי הדרכים"].
77. ראו השיר "הרהורי ועידה" [חזר ונדפס תחת השם: "ועידת פועלים"], שם, עמ' 99-102.
78. מאיר יערי: "קיימת סכנת דיקטטורה במדינה", **מעריב**, 14.10.1960. וכן ראו החוברת שחיבר יערי: **לקח הפרשה**, הוצאת מפלגת הפועלים המאוחדת, תשכ"א, על היריבות ההיסטורית בין מפא"י למפ"ם ראה **משברים פוליטיים**, חלק ראשון ("יסוד המדינה"), עמ' 38-97.
79. "הקלפי – מוצא או מחבוא?", 24.3.1961 [הטור השביעי, ו', עמ' 190-192].
80. "מסביב ללקח", 18.8.1961 [שם, עמ' עמ' 200-205].
81. "עת לשאול רשות", 15.9.1961 [שם, עמ' עמ' 214-217].
82. "מחירה של התחמקות", 12.2.1965 [שם, עמ' עמ' 314-218]; "הלבטים האחרונים", 20.11.1964 [שם, עמ' עמ' 206-300]. את תביעת האיחוד משמעי אלתרמן במלוא התוקף במאמר "מסביב ללקח", שם.
83. מאיר יערי: "התביעה הבוררת של השעה", **על המשמר**, 25.8.1961.
84. בר-זוהר, כרך ג', עמ' 1513.
85. **קרע בצמרת**, עמ' 29.
86. **משברים פוליטיים**, עמ' 138-139.
87. תוכנו של גילוי הדעת מובא אצל בר-זוהר, כרך ב', עמ' 1512-1513.
88. "מפגן הרוח", 27.1.1961, **הטור השביעי**, ו', עמ' עמ' 176-181]. במאמר זה מתפלס אלתרמן גם עם מאמרו של יעקב כץ: "יציאת החוקרים מגדרם על שום מה?", **הארץ**, 23.1.1961, וכן עם מכתב למערכת ("חקירת ה'פרשה'") מאת יוסף ג. ליבס שפורסם באותו גיליון. המאמר "מפגן הרוח" מהווה גם את עיקרו של המאמר "הצדק ורודפיו", שהוא המאמר היחיד העוסק במובהק בנושא הפרשה שנכלל על-ידי אלתרמן בקובצי **הטור השביעי**. המאמר עצמו מורכב מפרקים הלקוחים משלושה מאמרים שונים. ראו: **הטור השביעי**, ב', עמ' עמ' 280-286.
89. "על בירור מדומה", 17.2.1961 [הטור השביעי, ו', עמ' עמ' 186-189]. זאת בתגובה על מאמר מאת נתן רוטנשטרייך (ראו הערה 42). וכן המאמר "פחד-שווא", 1.9.1961 [שם, עמ' עמ' 209-213].
90. על כך ראה **בדבר**, 2.2.1961, עמ' עמ' 1-2 ("בן-גוריון עומד על עיקרון יסוד של המשטר הדמוקרטי"). עדות על חלקו המרכזי של אלתרמן בכינוס זה מובאת בספרם של חסין והורביץ. הם מעידים גם על ניסיון קודם של אלתרמן להתערב בפרשה כמתווך בין בן-גוריון לבין אשכול ונמיר. ראו: **הפרשה**, שם, עמ' עמ' 172-174.
91. פרטים על כך מסר לי חנוך ברטוב במכתבו אלי מיום 20.4.1986. ממכתב ששיגר אלי גבריאל מוקד (5.5.1986) נודע לי דבר האסיפה שהתקיימה בבית הסופר ושבה דנו בקשרים שבין הסופרים לבין תנועת העבודה, וגם אלתרמן נטל בה חלק. באותו מעמד השמיע מוקד את הסתייגותו מן השותפות שבין אלתרמן לבין "עיתונאים אופנתיים שתמכו ברפ"י נגד השמאל, עיתונאים שאין להם דבר משותף עם האתוס של תנועת העבודה".
92. המאמר פורסם ב-29.10.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' עמ' 374-377], ובהחלט אפשר לראות בו את הסיום הממשי – ואולי גם הסמלי – לפעילותו של אלתרמן בעיתון. (מסיבות שאינן ברורות לי פירסם אלתרמן **בדבר** כעבור למעלה משנה עוד מאמר אחד. ראו: "אשדוד ומוכיחה", **דבר**, 17.2.1967 - שם, עמ' עמ' 378-380]. על עמדת העיתון **דבר** בפרשה (שגרמה, ככל הנראה, לניכורו ולעזיבתו של אלתרמן) ראו אצל חנן קריסטל: "עמדות פוליטיות של העיתונות היומית בפרשת לבון", **מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים**, חוב' 6 (1964), עמ' עמ' 81-99.
93. אריאלי, עמ' 168.
94. **קרע בצמרת** עמ' עמ' 122, 182, 299. על השתתפותו בחיבור המצע ראה עדותו של אברהם וולפנון: "הסיפור שמאחורי הפרק השלישי במצע", **מבט חדש**, גיליון 7, 15.9.1965. קטע מתוך המאמר "לישרים תהלה" (תחת הכותרת "מדוע קמה רשימה נפרדת?") נכלל במודעת בחירות מטעם רפ"י שפורסמה ב**מעריב** מיום 28.7.1975.
95. שמעון פרס: 'לך עם האנשים', שם, עמ' עמ' 117.
96. "הכלי שנשבר", 1.10.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' עמ' 354-358].
97. "לישרים תהלה", 27.3.1965 [שם, עמ' עמ' 329-334].
98. **קרע בצמרת** עמ' עמ' 299.
99. "לפני סיום", 22.10.196 [הטור השביעי, ו', עמ' עמ' 182-185].
100. "לישרים תהלה", 27.3.1965 [שם, עמ' עמ' 329-334].
101. "התמורות והערכים", 8.10.1965 [שם, עמ' עמ' 359-360].
102. ראו, למשל, ביקורתו של שלמה נאמן: "פרקי רפ"י", **דבר**, 17.9.1965; 24.9.1965.
103. "הנוסח המלא של דברי נתן אלתרמן בישיבת מרכז רפ"י לזיכרון בן-גוריון", **מבט חדש**, גיליון 61, 2.11.1966.

104. ראו אצל בר-זוהר, עמ' 1571-1569.
105. את התנגדותו למערך ממצה אלתרמן במשפט הבא: "...המערך, אשר קם מתוך תביעה נכונה וצודקת ליתמורה בטרם פורענות", היה אחד הגורמים שהביאו על מפא"י פורענות בטרם תמורה...". "התמורות והערכים" [ראו לעיל, הערה 101].
106. ראו הערה 76.
107. "התג המבדיל", הארץ, 12.3.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' 392-396].
108. שבת טבת: **קנאת דוד: חיי בן-גוריון**, הוצאת שוקן (כרכים א-ג), 1976-1987. ביוגרפיה זו מגיעה עד לימי הקמת המדינה, ומטבע הדברים שנושא הפרשה עדיין לא עלה בה לדיון.
109. "לישרים תהלה", 27.3.1965 [הטור השביעי, ו', עמ' 329-334].
110. הדברים נאמרו על-ידי הרי גולומב. ראו הערה 37.
111. ראו פרוטוקול הדיון בחוק זה בכנסת, ובו התייחסויות שונות לפרשת לבון. (**דברי הכנסת** מיום 26 בדצמבר 1967 ומיום 30 בדצמבר 1968).
112. משה בן-זאב: "הדרג המדיני מול ועדות חקירה: עימות, מתח, פחדים", **דבר**, 31.10.1980. (הרצאה שהושמעה בבית בן-גוריון לציון מאה שנה להולדתו של דוד בן-גוריון).
113. דוגמה לזה הוא השינוי שחל בעמדתו של יצחק זמיר, שבשעתו חיבר כתב-הגנה על "ועדת השבעה" (ראה הערה 44), ואילו בתפקידו כיועץ המשפטי של הממשלה שם את כל כובד משקלו בזכות הקמת ועדת חקירה משפטית בנושא בטחוני מובהק (פרשת השב"כ). וכן ראו הדברים שנאמרו לעיל ביחס לשינוי בעמדתו של אמנון רובינשטיין (הערה 56).
114. לגרסה זו יש שותפים רבים – בכללם חגי אשד, איסר הראל ויצחק אולשן.
115. כגון בוויכוח עם לבון על טיב עדותו של פרס בפני ועדת אולשן-דורי. (ראה הערה 65).
116. טיעון זה מוצג בצורה משכנעת ומתועדת בספרו של נתן ינאי **קרע בצמרת**.
117. "דברים אחדים ליעקב עמית", **דבר**, 4.4.1952; **הטור השביעי**, ה', עמ' 99-102].